

KARL MARX

(SCURȚĂ SCHIȚĂ BIOGRAFICĂ
ȘI EXPUNERE A MARXISMULUI) *

Scris în iulie — noiembrie 1914

*Publicat cu prescurtări în 1915,
în Enciclopedia „Granat”,
ediția a 7-a, vol. 28
Semnat : V. I l i n*

*Prefața a fost publicată în 1918,
în broșura : N. Lenin. „Karl Marx”.
Editura „Priboi”, Moscova*

*Se tipărește după manuscris,
confruntat cu textul broșurii*

PREFAȚĂ

Articolul despre Karl Marx, care apare acum în broșură, a fost scris de mine, după câte îmi amintesc, în 1913, pentru Enciclopedia „Granat”. La sfârșitul articolului era dată o bibliografie destul de amănunțită a literaturii despre Marx, mai ales străină. Această bibliografie nu figurează în ediția de față. Redacția enciclopediei a omis și ea, la rîndul ei, din considerente de cenzură, sfârșitul articolului despre Marx, care era consacrat expunerii tacticii sale revoluționare. Din păcate, nu am posibilitatea să reproduc acest sfârșit, deoarece ciorna a rămas printre hîrțile mele la Cracovia sau în Elveția. Îmi amintesc doar că în această parte citam, printre altele, pasajul din scrisoarea lui Marx către Engels din 16.IV. 1856 în care Marx scria : „În Germania totul va depinde de posibilitatea de a sprijini revoluția proletară printr-o a doua ediție a războiului țărănesc german. În cazul acesta, lucrurile vor merge de minune“ ⁴¹. Iată ce n-au înțeles, începînd din 1905, menșevicii noștri, care au ajuns acum să trădeze cu totul socialismul și să treacă de partea burgheziei.

N. Lenin

Moscova, 14.V.1918.

Marx, Karl s-a născut la 5 mai st.n. 1818, în orașul Trier (Prusia renană). Tatăl său era avocat, evreu, care a trecut în 1824 la protestantism. Familia Marx era avută, cultă, fără să fie revoluționară. După absolvirea liceului din Trier, Marx urmează cursurile întâi la Universitatea din Bonn, apoi la cea din Berlin, studiind dreptul, dar mai ales istoria și filozofia. Își termină studiile în 1841, prezentînd o teză de doctorat asupra filozofiei lui Epicur. Marx mai împărtășea încă pe atunci concepțiile idealiste ale lui Hegel. La Berlin se alătură cercului „hegelienilor de stînga” (Bruno Bauer și alții), care încercau să tragă din filozofia lui Hegel concluzii ateiste și revoluționare.

După terminarea studiilor universitare, Marx se mută la Bonn cu intenția de a îmbrățișa cariera universitară. Dar politica reacționară a guvernului — care în 1832 îi luase lui Ludwig Feuerbach catedra universitară și în 1836 refuzase încă o dată să-l reprimească la universitate, iar în 1841 interzisese tînărului profesor Bruno Bauer să țină prelegeri la Bonn — îl silește pe Marx să renunțe la cariera universitară. Dezvoltarea ideilor hegelianismului de stînga înregistra, în această perioadă, în Germania, progrese rapide. Îndeosebi Ludwig Feuerbach începe, după 1836, să critice teologia și să se orienteze spre materialism, la care aderă definitiv în 1841 („Esența creștinismului”); în 1843 apare cartea sa „Principiile de bază ale filozofiei viitorului”. „Trebuie să fi trăit singur efectul eliberator” al acestor cărți — scria mai tîrziu despre ele Engels. „Noi” (adică hegelienii de stînga, printre care și Marx) „am devenit dintr-o dată feuerbachieni”⁴². În acea vreme, bur-

Prima pagină
a manuscrisului lui V. I. Lenin
„Karl Marx”.
Iulie—noiembrie 1914.

ghezii radicali din Renania, care aveau oarecare contingentă cu hegelienii de stînga, fondează la Colonia un ziar de opoziție — „Gazeta renană“ (care începe să apară la 1 ianuarie 1842). Marx și Bruno Bauer sînt invitați ca principali colaboratori ai acestui ziar, iar în octombrie 1842 Marx devine redactor-șef și se mută de la Bonn la Colonia. Sub redacția lui Marx, orientarea democratică-revoluționară a ziarului devine tot mai netă, și guvernul, după ce supune ziarul unei duble și triple cenzuri, hotărâște, în cele din urmă, la 1 ianuarie 1843 suspendarea lui. Marx se vede silit să părăsească la această dată postul de redactor, dar nici plecarea lui nu salvează ziarul, care în martie 1843 este suprimat. Printre articolele cele mai importante publicate de Marx în „Gazeta renană“, Engels menționează, în afară de cele enumerate mai jos (vezi *Bibliografia*⁴³), și un articol despre situația țăranilor viticultori din valea Moselei⁴⁴. Întrucît în activitatea sa publicistică se lovise de faptul că nu cunoștea suficient economia politică, Marx se apucă să studieze cu rîvnă această știință.

În 1843, Marx se căsătorește, la Kreuznach, cu Jenny von Westphalen, prietena sa din copilărie, cu care era logodit încă din anii studenției. Soția sa făcea parte dintr-o familie de nobili reacționari din Prusia. Fratele ei mai mare avea să fie ministrul de interne al Prusiei într-o epocă din cele mai reacționare, 1850—1858. În toamna anului 1843, Marx se mută la Paris pentru a scoate aici, în străinătate, o revistă radicală împreună cu Arnold Ruge (1802—1880; hegelian de stînga, între 1825 și 1830 stă la închisoare; după 1848 emigrant; după 1866—1870 partizan al lui Bismarck). Dar din această revistă, intitulată „Analele germano-franceze“, nu apare decît un singur număr. Ea își încetează apariția din cauza greutăților legate de difuzarea ei clandestină în Germania și din cauza divergențelor dintre Marx și Ruge. Încă în articolele publicate în această revistă, Marx se situează pe o poziție revoluționară, proclamînd „critica necruțătoare a realității existente“, mai ales „critica armelor“⁴⁵, și făcînd apel la *mase* și la *proletariat*.

În septembrie 1844 vine pentru câteva zile la Paris Friedrich Engels, care devine de atunci prietenul cel mai apropiat al lui Marx. Amândoi participă în modul cel mai activ la viața clocotitoare a grupurilor revoluționare din Paris (o însemnătate deosebită avea atunci doctrina lui Proudhon, pe care Marx a combătut-o fără cruțare în lucrarea sa „Mizeria filozofiei“, apărută în 1847). Luptînd cu îndrîjire împotriva feluritelor doctrine ale socialismului mic-burghez, ei elaborează teoria și tactica *socialismului proletar* revoluționar sau a comunismului (marxismului). Vezi scrierile lui Marx din această perioadă, 1844—1848, în *Bibliografie*. În 1845, la cererea insistentă a guvernului prusian, Marx este expulzat din Paris ca revoluționar primejdios. El se mută la Bruxelles. În primăvara anului 1847, Marx și Engels aderă la o asociație secretă de propagandă, denumită „Liga comuniștilor“, și participă la Congresul al II-lea al acestei Ligi (Londra, noiembrie 1847), unde au un rol de seamă. Din însărcinarea acestui congres, ei scriu celebrul „Manifest al Partidului Comunist“, apărut în februarie 1848. În această operă este expusă cu o limpezime și o precizie genială o nouă concepție despre lume, materialismul consecvent, care îmbrățișează și domeniul vieții sociale, dialectica, cea mai cuprinzătoare și mai profundă teorie a dezvoltării, și teoria luptei de clasă și a rolului istoric revoluționar de importanță mondială al proletariatului, făuritor al unei societăți noi, societatea comunistă.

Cînd izbucnește revoluția din februarie 1848⁴⁶, Marx este expulzat din Belgia. El se reîntoarce la Paris, de unde pleacă, după revoluția din martie⁴⁷, în Germania, la Colonia. Aici apare, de la 1 iunie 1848 pînă la 19 mai 1849, „Noua gazetă renană“, al cărei redactor-șef este Marx. Noua teorie și-a găsit o strălucită confirmare în desfășurarea evenimentelor revoluționare din 1848—1849, ca și în toate mișcările proletare și democratice din toate țările lumii. Contrarevoluția triumfătoare îl trimite mai întîi pe Marx în judecată (este achitat la 9 februarie 1849), pentru ca apoi să-l expulzeze din Germania (la 16 mai 1849). El pleacă mai întîi la Paris, dar e expulzat și de aici, după demonstrația din 13 iunie 1849⁴⁸, și se mută la Londra, unde rămîne pînă la sfîrșitul vieții.

Condițiile vieții de emigrație, care se reliefează pregnant din corespondența dintre Marx și Engels (publicată în 1913)⁴⁹, erau deosebit de grele. Marx și familia sa erau de-a dreptul striviți de nevoi; fără sprijinul financiar permanent și devotat al lui Engels, Marx nu numai că nu ar fi putut termina „Capitalul“, dar ar fi căzut inevitabil pradă mizeriei. În afară de aceasta, teoriile și curentele socialismului mic-burghez, și în general ale socialismului neproletar, care erau predominante, îl sileau pe Marx să ducă neîncetat o luptă necruțătoare și să respingă uneori atacuri personale brutale și furibunde („Herr Vogt“⁵⁰). Ținându-se deoparte de cercurile de emigranți, Marx elaborează într-o serie de lucrări devenite istorice (vezi *Bibliografia*) teoria sa materialistă, consacându-și forțele mai ales studiului economiei politice. Marx a revoluționat această știință (vezi mai jos *doctrina* lui Marx) în lucrările sale „Contribuții la critica economiei politice“ (1859) și „Capitalul“ (vol. I, 1867).

Epoca de învioreare a mișcărilor democratice de la sfârșitul deceniului al 6-lea și din deceniul al 7-lea îl recheamă pe Marx la activitatea practică. În 1864 (la 28 septembrie) este întemeiată la Londra celebra Internațională I, „Asociația Internațională a Muncitorilor“. Marx a fost sufletul acestei asociații, autorul primei ei „Adrese“⁵¹ și al unei serii de rezoluții, declarații și manifeste. Reunind mișcarea muncitorească din diferitele țări, străduindu-se să îndrumeze pe făgașul unei activități comune diversele forme ale socialismului neproletar, premarxist (Mazzini, Proudhon, Bakunin, trade-unionismul liberal englez, oscilările lassalleene spre dreapta în Germania etc.), combătînd teoriile tuturor acestor secte și școli, Marx făurește o tactică unitară a luptei proletare a clasei muncitoare din diferitele țări. După căderea Comunei din Paris (1871), pe care Marx a analizat-o atît de pătrunzător, de precis și de strălucit, ca un *om de acțiune*, ca un revoluționar (în „Războiul civil din Franța“, 1871), și după scindarea Internaționalei de către bakuniști, existența acesteia în Europa devenise imposibilă. După Congresul de la Haga (1872) al Internaționalei, Marx obține mutarea Consiliului General al Internaționalei la New York. Internaționala I își încheiase misiunea isto-

rică, inaugurînd o epocă de dezvoltare incomparabil mai puternică a mișcării muncitorești în toate țările lumii, epocă de dezvoltare *în lărgime*, epocă în care s-au constituit partide muncitorești socialiste *de masă* în cadrul fiecărui stat național.

Activitatea intensă depusă în cadrul Internaționalei îmbinată cu preocupările și mai intense de ordin teoretic au zdruncinat definitiv sănătatea lui Marx. El continuă să se ocupe de economia politică și să lucreze la terminarea „*Capitalului*”, adunînd numeroase materiale noi și studiînd o serie de limbi (de pildă limba rusă); boala l-a împiedicat însă să termine „*Capitalul*”.

La 2 decembrie 1881 îi moare soția. La 14 martie 1883 Marx adoarme pentru totdeauna în fotoliul său. Este înmormîntat, alături de soția sa, în cimitirul Highgate din Londra. Dintre copiii lui Marx, cîțiva au murit de mici la Londra, pe cînd familia se zbătea în mizerie. Cele trei fiice ale lui s-au căsătorit cu socialiști din Anglia și Franța: Eleanor cu Eduard Aveling, Laura cu Paul Lafargue și Jenny cu Charles Longuet. Fiul acesteia din urmă este membru al Partidului socialist francez.

DOCTRINA LUI MARX

Marxismul este sistemul de concepții și doctrina lui Marx. Marx a continuat și a sintetizat în mod genial cele trei curente ideologice principale din secolul al XIX-lea existente în trei dintre cele mai înaintate țări din lume: filozofia clasică germană, economia politică clasică engleză și socialismul francez, legat de doctrinele revoluționare franceze în general. Remarcabila consecvență și unitate — recunoscută chiar și de adversari — a concepțiilor sale, care constituie în totalitate materialismul modern și socialismul științific modern, ca teorie și program al mișcării muncitorești din toate țările civilizate ale lumii, ne obligă, înainte de a trece la expunerea conținutului principal al marxismului — anume doctrina economică a lui Marx —, să facem o sumară prezentare a concepției sale generale despre lume.

MATERIALISMUL FILOZOFIC

Începînd din 1844—1845, cînd concepțiile sale s-au cristalizat, Marx a devenit materialist, și anume adept al lui L. Feuerbach, considerînd și mai tîrziu că părțile slabe ale acestuia constau exclusiv în faptul că materialismul lui nu este îndeajuns de consecvent și de atotcuprinzător. Marx vedea însemnătatea istorică universală, „epocală“ a lui Feuerbach tocmai în ruptura hotărîită cu idealismul lui Hegel și în proclamarea materialismului, care încă „în secolul al XVIII-lea, în special materialismul francez, nu a fost numai o luptă împotriva instituțiilor politice existente, ca și împotriva religiei și a teologiei existente, ci, în aceeași măsură, și o luptă... împotriva oricărei metafizici“ (luată în sensul de „betie a speculațiilor“, spre deosebire de „filozofia trează“) („Sfînta familie“, în „Scrieri postume“) ⁵². „Pentru Hegel — scrie Marx —, procesul gîndirii, pe care, sub denumirea de idee, el îl transformă chiar într-un subiect de sine stătător, este demiurgul (creatorul) realului... La mine, dimpotrivă, lumea ideilor nu este nimic altceva decît lumea materială transpusă și tradusă în capul omului“ („Capitalul“, vol. I, postfață la ediția a 2-a ⁵³). Expunînd această filozofie materialistă a lui Marx, F. Engels, în deplină concordanță cu ea, scria în „Anti-Dühring“ (vezi) — operă cunoscută de Marx încă în manuscris —, „Unitatea lumii nu constă în existența ei..., ci în materialitatea ei, și aceasta este dovedită... printr-o dezvoltare lungă și anevoioasă a filozofiei și a științelor naturii... Mișcarea este modul de existență a materiei. Niciodată și nicăieri n-a existat materie fără mișcare, și nici nu poate să existe... Dacă se pune însă mai departe întrebarea ce sînt gîndirea și conștiința și care este originea lor, constatăm că ele sînt produse ale creierului omenesc și că însuși omul este un produs al naturii, care s-a dezvoltat în mediul lui înconjurător și împreună cu acesta; date fiind acestea, se înțelege de la sine că produsele creierului omenesc, care în ultimă instanță sînt și ele tot produse ale naturii, nu contrazic restul înlănțuirii din natură, ci îi corespund“. „Hegel era idealist, cu alte cuvinte, pentru el, ideile din mintea lui nu erau imagini (în original Abbilder; cîteodată En-

gels le numește „clîșee“) mai mult sau mai puțin abstracte ale obiectelor și proceselor reale, ci, invers, obiectele și dezvoltarea lor nu erau pentru el decît imaginile concretizate ale «ideii» existente undeva încă înaintea lumii⁵⁴. În „Ludwig Feuerbach“ — lucrare în care Engels expune părerile sale și ale lui Marx asupra filozofiei lui Feuerbach, și pe care n-a încredințat-o tiparului decît după ce a recitit vechiul manuscris al lucrării asupra lui Hegel, asupra lui Feuerbach și asupra concepției materialiste a istoriei, scrise împreună cu Marx în 1844—1845 — Engels scrie : „Marea problemă fundamentală a oricărei filozofii, și îndeosebi a filozofiei moderne, este problema raportului dintre gîndire și existență... dintre spirit și natură... Care este elementul primar : spiritul sau natura?... După felul cum răspundeau la această întrebare, filozofii se împărțeau în două mari tabere. Cei care susțineau că spiritul a existat înaintea naturii și care admiteau deci, în ultimă instanță, crearea lumii în vreun fel oarecare... alcătuiau tabăra idealismului. Ceilalți, care considerau natura ca element inițial, aparțineau diferitelor școli ale materialismului“. Orice altă utilizare a noțiunilor de idealism și materialism (în sens filozofic) duce numai la confuzii. Marx a respins categoric nu numai idealismul, care este întotdeauna legat într-un fel sau altul de religie, dar și punctul de vedere al lui Hume și al lui Kant, deosebit de răspîndit în zilele noastre, agnosticismul, criticismul, pozitivismul, sub diferitele lor forme, socotind acest gen de filozofie ca o concesie „reacționară“ făcută idealismului și, în cazul cel mai bun, ca „o acceptare pudică a materialismului pe ușa din dos și o negare a acestuia în fața lumii“⁵⁵. Vezi în această privință, în afară de lucrările lui Engels și Marx amintite mai sus, scrisoarea către Engels din 12 decembrie 1866, în care Marx arătînd că cunoscutul naturalist T. Huxley s-a situat pe poziții „mai materialiste“ decît de obicei și a admis că, atîta timp cît „observăm și gîndim în mod real, nu putem părăsi niciodată terenul materialismului“, îi reproșa totodată acestuia „că deschide o portiță“ agnosticismului și humeismului⁵⁶. Trebuie relevat îndeosebi modul în care concepea Marx raportul dintre libertate și necesitate : „...Libertatea este înțelegerea necesității. Oarbă e necesitatea numai în măsura

în care nu este înțeleasă“ (Engels în „Anti-Dühring“). Ceea ce înseamnă : recunoașterea dominației legilor obiective în natură și recunoașterea transformării dialectice a necesității în libertate (concomitent cu transformarea „lucrului în sine“, necunoscut, dar cognoscibil, în „lucru pentru noi“, a „esenței lucrurilor“ în „fenomen“). Marx și Engels considerau că principalele neajunsuri ale „vechiului“ materialism, inclusiv ale celui feuerbachian (și cu atât mai mult ale materialismului „vulgar“ al lui Büchner-Vogt-Moleschott), sînt următoarele : (1) acest materialism era „prin excelență mecanicist“ și nu ținea seama de dezvoltarea chimiei și biologiei moderne, iar pentru zilele noastre ar trebui să adăugăm : de teoria electrică a materiei) ; (2) vechiul materialism era neistoric, nedialectic (metafizic în sens de antidialectic), nu promova consecvent și nu considera universal punctul de vedere al evoluției ; (3) „esența umană“ era concepută ca o abstracție, și nu ca „ansamblul relațiilor sociale“ (determinate din punct de vedere istoric concret) ; de aceea, acest materialism nu făcea decît „să interpreteze“ lumea, în timp ce e vorba de „a o schimba“, cu alte cuvinte nu înțelegea însemnătatea „activității revoluționare practice“.

DIALECTICA

Marx și Engels considerau dialectica lui Hegel — cea mai cuprinzătoare, mai bogată în conținut și mai profundă teorie a dezvoltării — drept cea mai grandioasă cucerire a filozofiei clasice germane. Orice altă formulare a principiului dezvoltării, evoluției, ei o socoteau unilaterală și fără conținut, o considerau ca o deformare și o denaturare a procesului real al dezvoltării în natură și în societate (dezvoltare care decurge adesea în salturi, catastrofe și revoluții). „Se poate spune că Marx și cu mine am fost singurii care am salvat“ (de nimicirea de către idealism, inclusiv de către hegelianism) „dialectica conștientă și am transpus-o în concepția materialistă asupra naturii“. „Natura constituie verificarea dialecticii, și trebuie să spunem că științele moderne ale naturii ne-au oferit pentru această verificare un material extrem de bogat“ (acestea au fost

scrise înainte de descoperirea radiului, a electronilor, a transmutației elementelor etc. !), „care sporește zilnic, dovedind astfel că în natură lucrurile se petrec, în ultimă instanță, în mod dialectic, și nu metafizic“⁵⁷.

„Marea idee fundamentală — scrie Engels — că lumea nu trebuie înțeleasă ca un complex de lucruri definitive, ci ca un complex de procese, în care lucrurile în aparență stabile, ca și reflectarea lor mentală, în capul nostru, noțiunile, se află în neîntreruptă transformare, născându-se și pierind..., de la Hegel încoace, această mare idee fundamentală a intrat într-atât în conștiința socială, încât în forma ei generală aproape că nu mai este contrazisă. Dar între a recunoaște această idee fundamentală în cuvinte și a o aplica în realitate în fiecare domeniu al cercetării științifice în parte e o mare deosebire“. „Pentru filozofia dialectică nu există nimic definitiv, absolut, sacru ; la toate și în toate ea dezvăluie caracterul trecător ; în fața ei nu există nimic altceva decât procesul neîntrerupt de apariție și dispariție, de ridicare continuă de la inferior la superior. Ea însăși nu este altceva decât oglindirea acestui proces în creierul care gândește“. Așadar, după Marx, dialectica este „știința legilor generale ale mișcării, atât ale lumii exterioare cât și ale gândirii omenești“⁵⁸.

Această latură revoluționară a filozofiei lui Hegel a fost preluată și dezvoltată de Marx. Materialismul dialectic „nu mai are nevoie de o filozofie care să stea deasupra celorlalte științe“. Din vechea filozofie nu mai rămâne decât „știința gândirii și a legilor ei — logica formală și dialectica“⁵⁹. Iar dialectica, în concepția lui Marx, ca și în aceea lui Hegel, cuprinde ceea ce se numește astăzi teoria cunoașterii, gnoseologia, care trebuie să-și considere și ea obiectul din punct de vedere istoric, studiind și sintetizând originea și dezvoltarea cunoașterii, trecerea de la necunoaștere la cunoaștere.

Astăzi, ideea dezvoltării, a evoluției a pătruns aproape în întregime în conștiința socială, dar nu prin filozofia lui Hegel, ci pe altă cale. Dar această idee, așa cum au formulat-o Marx și Engels, sprijinindu-se pe Hegel, este mult mai cuprinzătoare, mult mai bogată în conținut decât ideea curentă de evoluție. O dezvoltare care repetă treptele stră-

bătute anterior, dar le repetă altfel, pe o bază superioară („negarea negației“), o dezvoltare, ca să spunem așa, în spirală, și nu în linie dreaptă ; — o dezvoltare prin salturi, catastrofe și revoluții ; — „întreruperi ale continuității“ ; — transformarea cantității în calitate ; — impulsuri interne spre dezvoltare, date de antagonismul, de ciocnirea forțelor și tendințelor deosebite care acționează asupra unui corp dat, în cadrul unui fenomen dat sau al unei societăți date ; — interdependență și legătură foarte strânsă, indisolubilă a tuturor laturilor fiecărui fenomen (istoria evidențiind în permanență laturi noi), legătură care ne dă procesul universal al mișcării, unic și legic, — iată câteva trăsături ale dialecticii, teorie a dezvoltării mai bogată în conținut decât cea curentă. (Cf. scrisoarea lui Marx către Engels din 8 ianuarie 1868, în care el ridiculizează „trihotomiile rigide“ ale lui Stein, care numai prin absurd ar putea fi confundate cu dialectica materialistă ⁶⁰.)

CONCEPȚIA MATERIALISTĂ A ISTORIEI

Dându-și seama de inconsecvența, de imperfecțiunea și de unilateralitatea vechiului materialism, Marx ajunge la convingerea că e neapărat necesar „ca știința despre societate... să fie pusă de acord cu baza materialistă și reconstruită conform acestei baze“ ⁶¹. Dacă materialismul explică în general conștiința prin existență, și nu invers, materialismul în aplicarea lui la viața socială a omenirii cere explicarea conștiinței *sociale* prin existența *socială*. „Tehnologia — spune Marx („Capitalul“, vol. I) — dezvoltă atitudinea activă a omului față de natură, procesul nemijlocit de producție a vieții sale, iar prin aceasta și pe cel al condițiilor sale sociale de viață și al reprezentărilor spirituale care izvorăsc din ele“ ⁶². O formulare completă a tezelor fundamentale ale materialismului aplicat la societatea omenească și la istoria ei a dat Marx în prefața la lucrarea sa „Contribuții la critica economiei politice“ prin următoarele cuvinte :

„În producția socială a vieții lor, oamenii intră în relații determinate, necesare, independente de voința lor — relații

de producție —, care corespund unei trepte de dezvoltare determinate a forțelor lor de producție materiale.

Totalitatea acestor relații de producție constituie structura economică a societății, baza reală pe care se înalță o suprastructură juridică și politică și căreia îi corespund forme determinate ale conștiinței sociale. Modul de producție al vieții materiale determină în genere procesul vieții sociale, politice și spirituale. Nu conștiința oamenilor le determină existența, ci, dimpotrivă, existența lor socială le determină conștiința. Pe o anumită treaptă a dezvoltării lor, forțele de producție materiale ale societății intră în contradicție cu relațiile de producție existente, sau, ceea ce nu este decît expresia juridică a acestora din urmă, cu relațiile de proprietate în cadrul cărora ele s-au dezvoltat pînă atunci. Din forme ale dezvoltării forțelor de producție, aceste relații se transformă în cătușe ale lor. Atunci începe o epocă de revoluție socială. O dată cu schimbarea bazei economice are loc, mai încet sau mai repede, o revoluționare a întregii uriașe suprastructuri. Atunci cînd cercetăm asemenea revoluționări, trebuie să facem întotdeauna o deosebire între revoluționarea materială a condițiilor economice de producție, care poate fi constatată cu precizie științifică, și formele juridice, politice, religioase, artistice sau filozofice, într-un cuvînt formele ideologice, în care oamenii devin conștienți de acest conflict și îl rezolvă prin luptă.

Așa cum un individ oarecare nu poate fi judecat după ceea ce gîndește despre sine, tot astfel o asemenea epocă de revoluție nu poate fi judecată prin prisma conștiinței sale. Dimpotrivă, această conștiință trebuie explicată prin contradicțiile vieții materiale, prin conflictul existent între forțele de producție sociale și relațiile de producție... „În linii generale, modurile de producție asiatic, antic, feudal și burghez-modern reprezentau respectiv epoci de progres ale formațiunii economice a societății“⁶³. (Cf. formularea concisă pe care o dă Marx în scrisoarea sa către Engels din 7 iulie 1866 : „Potrivit teoriei noastre organizarea muncii este determinată de mijloacele de producție“⁶⁴.)

Descoperirea concepției materialiste a istoriei, sau, mai bine zis, extinderea și aplicarea consecventă a materialismului la domeniul fenomenelor sociale, a înlăturat două neajunsuri principale ale teoriilor istorice anterioare. Într-întâi, acestea cercetau, în cazul cel mai bun, numai motivele ideologice ale activității istorice a oamenilor, și nu ce anume generează aceste motive, nu sesizau legile obiective în dezvoltarea sistemului de relații sociale, nu vedeau că aceste relații depind de gradul de dezvoltare a producției materiale; al doilea, în timp ce teoriile de pînă atunci nu țineau seama tocmai de acțiunile *maselor* populației, materialismul istoric a făcut pentru prima oară posibilă studiarea, cu o precizie proprie științelor istorice-naturale, a condițiilor sociale de viață ale maselor și a schimbării acestor condiții. „Sociologia” și istoriografia dinainte de Marx nu au făcut, în cazul cel mai bun, decît să acumuleze material factic brut, strîns fragmentar, și să evidențieze anumite aspecte ale procesului istoric. Marxismul a deschis calea spre o cercetare multilaterală, atotcuprinzătoare a procesului apariției, dezvoltării și decăderii formațiunilor social-economice, îmbrățișînd *totalitatea* tendințelor contradictorii, reducîndu-le la condițiile de existență și de producție precis determinabile ale diferitelor *clase* ale societății, înlăturînd subiectivismul și arbitrarul manifestat în alegerea ideilor „dominante” sau în interpretarea lor, arătînd că ideile și tendințele variate își au toate, fără excepție, *rădăcinile* în starea forțelor de producție materiale. Oamenii sînt făuritorii propriei lor istorii. Dar ce determină motivele oamenilor și în special ale maselor de oameni? Ce anume provoacă ciocnirile dintre ideile și tendințele contradictorii? Ce reprezintă *totalitatea* acestor conflicte din cadrul tuturor societăților omenești? Care sînt condițiile obiective ale producției vieții materiale ce alcătuiesc baza întregii activități istorice a oamenilor? Care este legea dezvoltării acestor condiții? Marx a atras atenția asupra tuturor acestor probleme, trasînd calea spre studiul științific al istoriei, pe care o concepe ca un proces unitar, guvernat de legi necesare în întreaga lui varietate de aspecte și contradicții.

LUPTA DE CLASĂ

Că într-o societate năzuințele unor membri ai ei sînt opuse năzuințelor altora, că viața socială este plină de contradicții, că istoria ne înfățișează tabloul unei lupte între popoare și între societăți, precum și în cadrul lor, că ea ne mai arată o alternanță a perioadelor de revoluție și de reacțiune, de război și de pace, de stagnare și de progres sau de decădere rapidă, — toate aceste fapte sînt îndeobște cunoscute. Marxismul a dat firul călăuzitor care permite să se descopere, în acest labirint și haos aparent, existența unor legi necesare; acest fir călăuzitor este teoria luptei de clasă. Numai studierea totalității năzuințelor care animă pe toți membrii unei societăți sau ai unui grup de societăți permite definirea științifică a rezultatelor acestor năzuințe. Iar sursa năzuințelor contradictorii o constituie deosebirea dintre situația și condițiile de viață ale *claselor* care compun o societate. „Istoria tuturor societăților de pînă azi — scrie Marx în „Manifestul Comunist“ (cu excepția istoriei comunei primitive, adaugă mai târziu Engels) — este istoria luptelor de clasă. Omul liber și sclavul, patricianul și plebeul, nobilul și iobagul, meșterul și calfa, într-un cuvînt asupritorii și asupriții se aflau într-un permanent antagonism, duceau o luptă neîntreruptă, cînd ascunsă, cînd fățișă, o luptă care de fiecare dată se sfîrșea printr-o prefacere revoluționară a întregii societăți, sau prin pieirea claselor aflate în luptă... Societatea burgheză modernă, ridicată pe ruinele societății feudale, nu a desființat antagonismele de clasă. Ea a creat doar clase noi, condiții noi de asuprire, forme noi de luptă, în locul celor vechi. Epoca noastră, epoca burgheziei, se deosebește însă prin faptul că a simplificat antagonismele de clasă. Societatea întregă se scindează din ce în ce mai mult în două mari tabere dușmane, în două mari clase direct opuse una alteia: burghezia și proletariatul“. De la marea revoluție franceză încoace, istoria Europei a scos în mod pregnant la iveală într-o serie de țări acest substrat real al evenimentelor: lupta de clasă. Încă în epoca Restaurației, au apărut în Franța o serie de istorici (Thierry, Guizot, Mignet, Thiers) care, sintetizînd evenimentele, s-au văzut siliți să recu-

noască că lupta de clasă este cheia înțelegerii întregii istorii a Franței. Iar epoca modernă, epoca victoriei depline a burgheziei, a instituțiilor reprezentative, a dreptului de vot larg (dacă nu universal), epoca presei cotidiene, ieftine, care pătrunde în mase etc., a unor uniuni muncitorești puternice și din ce în ce mai largi, ca și a uniunilor patronale etc., a dovedit și mai concret (deși uneori sub o formă cu totul unilaterală, „pașnică”, „constituțională”) că motorul evenimentelor este lupta de clasă. Pasajul de mai jos din „Manifestul Comunist” al lui Marx ne arată că Marx cerea științei sociale să facă o profundă analiză obiectivă a situației fiecărei clase în societatea modernă, o analiză a condițiilor de dezvoltare a fiecărei clase: „Dintre toate clasele care se contrapun în zilele noastre burgheziei, singur proletariatul este o clasă cu adevărat revoluționară. Celelalte clase decad și pier o dată cu dezvoltarea mării industrii; proletariatul, dimpotrivă, este propriul ei produs. Păturile de mijloc: micul industriaș, micul negustor, meșteșugarul, țăranul, toți luptă împotriva burgheziei pentru a salva de la pierire existența lor ca pături de mijloc. Așadar, ele nu sînt revoluționare, ci conservatoare. Mai mult încă, ele sînt reacționare, deoarece încearcă să întoarcă înapoi roata istoriei. Iar dacă acționează în chip revoluționar, o fac în vederea trecerii lor apropiate în rîndurile proletariatului, nu-și apără interesele actuale, ci interesele lor viitoare, și părăsesc propriul lor punct de vedere ca să și-l însușească pe acela al proletariatului”. Într-o serie de lucrări istorice (vezi *Bibliografia*), Marx a dat pilde strălucite și pline de înțeles adînc de istoriografie materialistă, de analiză a situației *fiecărei* clase în parte și adesea a diferitelor grupuri sau pături din rîndurile aceleiași clase, arătînd cît se poate de concret de ce și cum „orice luptă de clasă este o luptă politică”⁶⁵. Pasajul citat vădește limpede cît de complexă este rețeaua de relații sociale și de trepte *intermediare* între o clasă și alta, între trecut și viitor, pe care Marx o analizează pentru a stabili rezultanta întregii dezvoltări istorice.

Cea mai profundă, cea mai completă și cea mai amănunțită aplicare și confirmare a teoriei lui Marx este doctrina lui economică.

DOCTRINA ECONOMICĂ A LUI MARX

„Scopul final al acestei opere — spune Marx în prefața la „Capitalul“ — este de a dezvălui legea dezvoltării economice a societății moderne“⁶⁶, adică a societății capitaliste, a societății burgheze. Cercetarea relațiilor de producție ale unei societăți anumite, istoricește determinată, în procesul lor de apariție, dezvoltare și decădere, — iată conținutul doctrinei economice a lui Marx. În societatea capitalistă predomină producția de *mărfuri*, și de aceea analiza lui Marx începe cu analiza mărfii.

VALOAREA

Marfa este, în primul rînd, un lucru care satisface o anumită nevoie a omului; ea este, în al doilea rînd, un lucru care poate fi schimbat pe un alt lucru. Utilitatea unui lucru face din el o *valoare de întrebuințare*. Valoarea de schimb (sau valoarea) este în primul rînd un raport, proporția în care un anumit număr de valori de întrebuințare de un fel se schimbă pe un anumit număr de valori de întrebuințare de alt fel. Experiența zilnică ne arată că milioane și miliarde de astfel de schimburi consideră în permanență egale între ele tot felul de valori de întrebuințare, chiar dintre cele mai diferite și mai puțin comparabile. Ce au comun aceste lucruri diferite care, într-un anumit sistem de relații sociale, sînt considerate în permanență egale unele cu altele? Elementul lor comun este faptul că sînt *produse ale muncii*. Schimbînd produsele lor, oamenii consideră egale între ele cele mai diferite feluri de munci. Producția de mărfuri este un sistem de relații sociale în care diferiți producători creează produse diferite (diviziunea socială a muncii), iar toate aceste produse sînt considerate egale între ele prin schimb. Așadar, ceea ce este comun tuturor mărfurilor nu este munca concretă depusă într-o anumită ramură de producție, o muncă de un anumit fel, ci munca omenească *abstractă*, munca omenească în genere. Totalitatea forței de muncă a unei societăți date, reprezentată prin suma valorilor tuturor mărfurilor, este una și aceeași forță de muncă omenească; mi-

liarde de acte de schimb dovedesc acest lucru. Deci orice marfă luată ca atare nu reprezintă decît o anumită parte din timpul de muncă *socialmente necesar*. Mărimea valorii este determinată de cantitatea de muncă socialmente necesară, sau de timpul de muncă socialmente necesar pentru producerea unei anumite mărfi, a unei anumite valori de întrebuițare. „Prin faptul că în procesul schimbului ei (oamenii) consideră produsele lor diferite ca fiind egale între ele ca valori, ei consideră muncile lor diferite ca fiind egale între ele ca muncă omenească. Ei fac acest lucru fără să știe“⁶⁷. *Valoarea este un raport între două persoane, spunea unul din vechii economiști ; el ar fi trebuit însă să adauge : un raport ascuns sub un înveliș material. Numai din punctul de vedere al sistemului de relații sociale de producție din cadrul unei anumite formațiuni istorice a societății, și anume din punctul de vedere al unor relații care se manifestă în fenomenul schimbului, fenomen de masă, repetat de miliarde de ori, se poate înțelege ce este valoarea. „Ca valori de schimb, toate mărfurile sînt doar cantități determinate de timp de muncă solidificat“*⁶⁸. După o analiză amănunțită a dublului caracter al muncii încorporate în mărfuri, Marx trece la analiza *formeii valoare* și a *banilor*. Sarcina principală pe care el și-o pune aici este aceea de a studia *originea* formeii bani a valorii, de a studia *procesul istoric* al dezvoltării schimbului, începînd cu actele de schimb izolate, întîmplătoare („forma valoare simplă, singulară sau accidentală“ : o anumită cantitate dintr-o marfă este schimbată pe o anumită cantitate dintr-o altă marfă), mergînd pînă la forma valoare generală, cînd o serie de mărfuri diferite sînt schimbate pe o singură marfă determinată, și pînă la forma bani a valorii, cînd această marfă determinată, echivalentul general, este aurul. Banii, fiind cel mai înalt produs al dezvoltării schimbului și a producției de mărfuri, voalează și ascund caracterul social al muncilor particulare și legătura socială dintre diferiții producători, care sînt legați între ei prin intermediul pieței. Marx supune unei analize foarte amănunțite diferențele funcțiuni ale banilor, și este deosebit de important să subliniem că și aici (ca în general în primele capitole ale „Capitalului“) forma abstractă și, în aparență, uneori

pur deductivă, a expunerii reproduce în realitate un vast material factic privitor la istoria dezvoltării schimbului și a producției de mărfuri. „...Existența lor (a banilor) presupune un anumit grad de dezvoltare a schimbului de mărfuri. Formele speciale ale banilor, de simplu echivalent al mărfurilor, de mijloc de circulație, de mijloc de plată, de tezaur și de bani universali, indică, după importanța diferită și după preponderența relativă a uneia sau a alteia dintre funcțiuni, trepte foarte diferite ale procesului social de producție“ („Capitalul“, I) ⁶⁹.

PLUSVALOAREA

Pe o anumită treaptă de dezvoltare a producției de mărfuri, banii se transformă în capital. Formula circulației mărfurilor era : M (marfă) — B (bani) — M (marfă), adică vânzarea unei mărfi pentru cumpărarea alteia. Formula generală a capitalului este, dimpotrivă, B—M—B, adică cumpărare pentru vânzare (cu profit). Marx numește creșterea valorii inițiale a banilor puși în circulație plusvaloare. Faptul „creșterii“ banilor în circulația capitalistă este îndobște cunoscut. Tocmai această „creștere“ transformă banii în *capital*, care este o relație socială de producție specifică, istoricește determinată. Plusvaloarea nu poate izvorî din circulația mărfurilor, căci aceasta nu cunoaște decît schimbul de echivalente ; ea nu poate izvorî nici dintr-un spor de preț, căci pierderile și ciștigurile cumpărătorilor și ale vânzătorilor s-ar compensa reciproc ; or, aici nu este vorba de un fenomen individual, ci de un fenomen de masă, de un fenomen mediu, social. Pentru a obține plusvaloare, „posesorul... de bani ar trebui... să descopere... pe piață o marfă a cărei valoare de întrebuințare să aibă ea însăși însușirea specifică de a fi sursă de valoare“ ⁷⁰, o marfă al cărei proces de consumare să fie în același timp un proces de creare de valoare. Și o asemenea marfă există : este forța de muncă a omului. Consumarea ei este munca, iar munca creează valoarea. Posesorul de bani cumpără forța de muncă la valoarea ei, determinată, ca și valoarea oricărei alte mărfi, de timpul de muncă socialmente necesar pentru

producerea ei (adică de costul întreținerii muncitorului și a familiei sale). Cumpărînd forța de muncă, posesorul de bani este în drept s-o consume, adică să-l silească pe muncitor să muncească o zi întreagă, să zicem 12 ore. Dar în primele 6 ore (timpul de muncă „necesar“) muncitorul creează un produs care acoperă cheltuielile necesare întreținerii sale, iar în celelalte 6 ore (timpul de muncă „suplimentar“) el creează un „plusprodus“ neplătit de capitalist, adică plusvaloarea. Prin urmare, din punctul de vedere al procesului de producție trebuie deosebite două părți ale capitalului: capitalul constant, cheltuit pentru mijloacele de producție (mașini, unelte de muncă, materii prime etc.) — a cărui valoare trece neschimbată (dintr-o dată sau treptat) în produsul finit — și capitalul variabil, cheltuit pentru forța de muncă. Valoarea acestui din urmă capital nu rămîne neschimbată, ci crește în procesul de muncă prin crearea plusvalorii. Așa încît, pentru a exprima gradul de exploatare a forței de muncă de către capital, plusvaloarea nu trebuie raportată la întregul capital, ci numai la capitalul variabil. Rata plusvalorii, cum numește Marx acest raport, va fi, în exemplul nostru, de $\frac{6}{12}$, adică de 100%.

Premisa istorică a apariției capitalului o constituie, în primul rînd, acumularea unor anumite sume de bani în mâinile unor anumite persoane în condițiile unui nivel relativ ridicat al producției de mărfuri în general; în al doilea rînd, existența muncitorului „liber“ din două puncte de vedere: liber de orice constrîngerii și îngrădiri în ceea ce privește vînzarea forței sale de muncă, și liber de pămînt și de orice mijloc de producție în genere, cu alte cuvinte existența muncitorului lipsit de avere, a „proletarului“, care nu are alte mijloace de existență în afară de vînzarea forței sale de muncă.

Sporirea plusvalorii este posibilă prin două căi principale: prin prelungirea zilei de muncă („plusvaloarea absolută“) și prin reducerea zilei de muncă necesare („plusvaloarea relativă“). Analizînd prima cale, Marx ne prezintă tabloul grandios al luptei clasei muncitoare pentru reducerea zilei de muncă și al intervenției statului pentru a o prelungi (din secolul al XIV-lea pînă în secolul al XVII-lea) și pentru a o scurta (legislația pentru reglementarea muncii

în fabrici din secolul al XIX-lea). De la apariția „Capitalului” și pînă în zilele noastre, istoria mișcării muncitorești din toate țările civilizate a adus mii și mii de fapte noi, care ilustrează acest tablou.

Analizînd producerea de plusvaloare relativă, Marx cercetează cele trei faze istorice principale ale sporirii productivității muncii de către capitalism: 1) cooperarea simplă; 2) diviziunea muncii și manufactura; 3) mașinismul și marea industrie. Cît de magistral pune Marx aici în lumină trăsăturile fundamentale și tipice ale dezvoltării capitalismului se vede, între altele, din faptul că cercetările asupra așa-numitei „industrii meșteșugărești” din Rusia furnizează un material extrem de bogat pentru ilustrarea primelor două din aceste trei faze. Iar acțiunea revoluționară a mării industrii mecanizate, acțiune descrisă de Marx în 1867, s-a manifestat, în cursul jumătății de veac scurse de atunci, într-o serie întregă de țări „noi” (Rusia, Japonia etc.).

Mai departe. Nouă și extrem de importantă este la Marx analiza *acumulării capitalului*, adică analiza transformării unei părți din plusvaloare în capital și a întrebunțării ei nu pentru a satisface trebuințele personale sau capriciile capitalistului, ci pentru o nouă producție. Marx a dezvoltat greșeala întregii economii politice clasice dinaintea lui (începînd cu Adam Smith), care considera că întreaga plusvaloare transformată în capital se adaugă la capitalul variabil. În realitate însă, ea se împarte în *mijloace de producție* plus capital variabil. Deosebit de important în procesul de dezvoltare a capitalismului și în procesul de transformare a acestuia în socialism este faptul că partea care revine capitalului constant (din suma totală a capitalului) crește mai repede decît partea care revine capitalului variabil.

Acumularea capitalului, accelerînd înlăturarea muncitorilor de către mașină și creînd bogăție la un pol și mizerie la celălalt, dă naștere și așa-numitei „armate industriale de rezervă”, „excedentului relativ” de muncitori sau „suprapopulației capitaliste”, care ia forme extrem de variate și dă capitalului posibilitatea să lărgească producția într-un ritm deosebit de rapid. Această posibilitate în legătură cu

creditul și cu acumularea capitalului în mijloace de producție ne dă, între altele, cheia pentru înțelegerea *crizelor* de supraproducție, care izbucneau periodic în țările capitaliste, la început în medie la fiecare 10 ani, apoi la intervale mai lungi și mai puțin regulate. Acumularea capitalului pe baza capitalismului trebuie deosebită de așa-zisa acumulare primitivă, caracterizată prin despărțirea violentă a muncitorului de mijloacele de producție, prin alungarea țăranilor de pe pământurile lor, prin jefuirea pământurilor comunale, prin sistemul colonial, al datoriilor publice și al tarifelor vamale protecționiste etc. „Acumularea primitivă” creează la un pol pe proletarul „liber”, iar la celălalt pol pe posesorul de bani, pe capitalist.

„*Tendința istorică a acumulării capitaliste*” este caracterizată de Marx prin următoarele cuvinte celebre: „Exproprierea producătorilor nemijlociți are loc în condițiile celui mai necruțător vandalism și sub impulsul patimilor celor mai infame, mai murdare, mai meschine și mai odioase. Proprietatea privată” (a țăranului și a meșteșugarului), „cîștigată prin muncă proprie și bazată, ca să zicem așa, pe cîntopirea muncitorului individual, independent, cu condițiile sale de muncă, este înlăturată de proprietatea privată capitalistă, care se bazează pe exploatarea muncii altuia, dar formal libere... Cel ce urmează să fie expropriat acum nu mai este muncitorul care lucrează independent, ci capitalistul care exploatează un număr mare de muncitori. Această expropriere se înfăptuiește prin jocul legilor imanente ale producției capitaliste însăși, prin centralizarea capitalurilor. Cîte un capitalist răpune un număr mare de alți capitaliști. Mîină în mîină cu această centralizare, adică cu exproprierea unui număr mare de capitaliști de către un număr mic de capitaliști, se dezvoltă pe o scară mereu crescîndă forma de cooperare a procesului muncii, aplicarea tehnică conștientă a științei, exploatarea sistematică a pămîntului, transformarea mijloacelor de muncă în mijloace de muncă ce nu pot fi întrebuițate decît în comun, economisire de mijloace de producție prin întrebuițarea lor ca mijloace de producție pentru o muncă socială combinată, înglobarea tuturor popoarelor în rețeaua pieței mondiale și prin aceasta caracterul internațional al regimului capi-

talist. O dată cu micșorarea continuă a numărului magnaților capitalului, care uzurpă și monopolizează toate avantajele acestui proces de transformare, crește mizeria, asuprirea, robia, degenerarea, exploatarea, dar și revolta clasei muncitoare, al cărei număr sporește fără încetare și care este educată, unită și organizată prin însuși mecanismul procesului de producție capitalist. Monopolul capitalului devine o cătușă pentru modul de producție care a înflorit o dată cu el și prin el. Centralizarea mijloacelor de producție și socializarea muncii ajung la un punct în care ele devin incompatibile cu învelișul lor capitalist. Acesta e sfârșit. Proprietății private capitaliste i-a sunat ceasul. Expropriatorii sînt expropriați“ („Capitalul“, I) ⁷¹.

Nouă și extrem de importantă este și analiza reproducției capitalului social luat în întregime, făcută de Marx în volumul al II-lea al „Capitalului“. Și aici Marx ia nu un fenomen individual, ci fenomenul de masă, nu o părțică din economia societății, ci această economie în ansamblu. Corectînd greșeala clasicilor menționată mai sus, Marx împarte întreaga producție socială în două mari sectoare : I) producția mijloacelor de producție și II) producția obiectelor de consum și cercetează amănunțit, cu ajutorul unor exemple cifrice, circulația întregului capital social, atît în cazul reproducției în proporțiile anterioare, cît și în cazul acumulării. În volumul al III-lea al „Capitalului“ e rezolvată, pe baza legii valorii, problema formării ratei mijlocii a profitului. Un mare progres realizat pe tărîmul științei economice de către Marx este faptul că această analiză ia ca punct de plecare fenomenele economice de masă, ansamblul economiei sociale, și nu cazuri izolate sau aparența exterioară a concurenței, la care se limitează adesea economia politică vulgară sau „teoria“ modernă a „utilității finale“. Marx analizează mai întîi originea plusvalorii, apoi trece la împărțirea ei în profit, dobîndă și rentă funciară. Profitul este raportul dintre plusvaloare și întregul capital investit într-o întreprindere. Capitalul cu „o compoziție organică ridicată“ (adică în care capitalul constant întrece capitalul variabil într-o proporție superioară mediei sociale) dă o rată a profitului inferioară mediei. Capitalul cu „o compoziție organică

joasă“ dă o rată a profitului superioară mediei. Concu- rența dintre capitaluri, trecerea lor liberă dintr-o ramură în alta, reduc în ambele cazuri rata profitului la nivelul ratei mijlocii. Suma valorilor tuturor mărfurilor într-o societate dată coincide cu suma prețurilor mărfurilor, dar, în fiecare întreprindere și în fiecare ramură de producție luată în parte, mărfurile sînt vîndute, sub influența concurenței, nu la valoarea lor, ci la *prețurile de producție*, care sînt egale cu capitalul cheltuit plus profitul mijlociu.

Astfel, faptul abaterii prețurilor de la valori și al egali- zării profiturilor, fapt necontestat și îndeobște cunoscut, a fost complet elucidat de Marx pe baza legii valorii, căci suma valorilor tuturor mărfurilor coincide cu suma prețu- rilor lor. Dar reducerea valorii (sociale) la prețuri (indi- duale) nu se produce pe o cale simplă și directă, ci pe una extrem de complexă: este cît se poate de firesc ca într-o societate formată din producători de mărfuri răz- leți, nelegați între ei decît prin intermediul pieței, legile ne- cesare să nu se manifeste altfel decît ca legi medii, legi so- ciale, legi ale unor fenomene de masă, abaterile individuale într-o direcție sau alta compensîndu-se reciproc.

Creșterea productivității muncii înseamnă o creștere mai rapidă a capitalului constant în comparație cu capitalul va- riabil. Plusvaloarea fiind însă în funcție numai de capi- talul variabil, se înțelege că rata profitului (plusvaloarea raportată la întregul capital, iar nu numai la partea lui va- riabilă) manifestă o tendință de scădere. Marx analizează în amănunțime această tendință și o serie de împrejurări care o camuflează sau care acționează în sens contrar. Fără a ne opri asupra capitolelor extrem de interesante ale vo- lumului al III-lea consacrate capitalului cămătăresc, co- mercial și bănesc, trecem la ceea ce e mai important: la *teoria rentei funciare*. Deoarece suprafața de pămînt e li- mitată, iar în țările capitaliste e în întregime ocupată de proprietarii individuali, prețul de producție al produselor agricole este determinat de cheltuielile de producție nu pe un teren de calitate mijlocie, ci de calitatea cea mai proastă, și nu în condițiile mijlocii de transport al produ- selor pînă la piață, ci în condițiile cele mai proaste. Dife-

rența dintre acest preț și prețul de producție pe terenurile de calitate superioară (sau în condiții mai bune) dă renta diferențială. Analizînd amănunțit această rentă, arătînd că ea provine din diferența de fertilitate a diferitelor terenuri și din diferența în ceea ce privește mărimea capitalurilor investite în ele, Marx a dezvăluit pînă la capăt (vezi și „Teorii asupra plusvalorii”, în care o atenție deosebită merită critica făcută lui Rodbertus) greșeala lui Ricardo, care susținea că renta diferențială rezultă numai din trecerea succesivă de la exploatarea terenurilor mai bune la exploatarea terenurilor mai proaste. Dimpotrivă, au loc și treceri contrare; se întîmplă ca terenurile de o anumită categorie să se transforme în terenuri de altă categorie (datorită progresului tehnicii agricole, dezvoltării orașelor etc.), iar faimoasa „lege a fertilității descrescînde a solului” constituie o eroare profundă, o încercare de a pune pe seama naturii limitele, tarele și contradicțiile capitalismului. Apoi egalizarea profitului în toate ramurile industriei și ale economiei naționale în general presupune o libertate deplină a concurenței, libertatea trecerii capitalului dintr-o ramură în alta. Or, proprietatea privată asupra pămîntului creează un monopol, un obstacol în calea acestei libere treceri. Din pricina acestui monopol, produsele agriculturii — care este caracterizată printr-o compoziție joasă a capitalului și, prin urmare, printr-o rată individuală a profitului mai ridicată — nu intră în procesul pe deplin liber al egalizării ratei profitului; proprietarul de pămînt, ca monopolist, are posibilitatea de a menține prețul la un nivel mai ridicat decît prețul mijlociu, iar acest preț de monopol generează renta absolută. Renta diferențială nu poate fi desființată în regimul capitalist; renta absolută, dimpotrivă, poate fi desființată — de pildă prin naționalizarea pămîntului, prin trecerea lui în proprietatea statului. Această trecere ar însemna desființarea monopolului proprietarilor particulari, ar însemna realizarea unei libere concurențe mai consecvente și mai depline în agricultură. Iată pentru ce burghezii radicali, spune Marx, au formulat nu o dată în istorie revendicarea burgheză progresistă a naționalizării pămîntului, revendicare care însă majoritatea burghezicii, pentru că „atinge”

prea de aproape un alt monopol, care astăzi este deosebit de însemnat și de „sensibil“: monopolul asupra mijloacelor de producție în general. (Marx a expus teoria sa asupra profitului mijlociu la capital și asupra rentei funciare absolute într-un limbaj deosebit de popular, deosebit de concis și de limpede în scrisoarea sa către Engels din 2 august 1862. Vezi „Corespondență“, vol. III, p. 77—81. Cf. și scrisoarea din 9 august 1862, op. cit., p. 86—87)⁷². — În legătură cu geneza rentei funciare este de asemenea important să atragem atenția asupra analizei făcute de Marx, care arată cum renta în muncă (țăranul creează plusprodusul muncind pe pământul moșierului) se transformă în rentă în produse sau rentă în natură (țăranul creează plusprodusul pe propriul său pământ și îl predă moșierului în virtutea „constrîngerii extraeconomice“), apoi în rentă în bani (aceeași rentă în natură, transformată în bani — în vechea Rusie „obrocul“ — în virtutea dezvoltării producției de mărfuri) și în cele din urmă în rentă capitalistă, când locul țaranului îl ia în agricultură întreprinzătorul, care cultivă pământul cu ajutorul muncii salariaate. În legătură cu această analiză a „genezei rentei funciare capitaliste“, trebuie să relevăm o serie de idei profunde (și de o deosebită însemnătate pentru țări înapoiate ca Rusia) ale lui Marx asupra *evoluției capitalismului în agricultură*. „Transformarea rentei în natură în rentă în bani este în mod necesar nu numai însoțită, ci și precedată de formarea unei clase de muncitori zileri lipsiți de proprietate, care se angajează pentru un salariu în bani. De aceea, în perioada de naștere, de apariție doar sporadică a acestei clase noi, s-a dezvoltat în mod necesar la țaranii mai înstăriți, obligați să plătească rentă, obiceiul de a exploata în folosul lor salariați agricoli, tot așa cum încă pe timpul feudalismului țaranii iobagi mai înstăriți țineau la rîndul lor alți iobagi. Ei capătă astfel treptat posibilitatea de a strînge o anumită avere și de a se transforma ei înșiși în viitori capitaliști. Chiar și atunci când vechii posesori de pământ și-au lucrat ei înșiși parcela, a apărut o pepinieră de arendași capitaliști, a cărei dezvoltare era determinată de dezvoltarea generală a producției capitaliste neagricole“ („Capitalul“, III², 332)⁷³... „Prin exproprierea și izgonirea unei

părți din populația rurală nu numai că se «eliberează» — o dată cu muncitorii — mijloacele lor de subzistență și materialul de muncă al acestora în folosul capitalului industrial, dar se și creează piața internă“ („Capitalul“, I², 778)⁷⁴. Pauperizarea și ruinarea populației rurale joacă, la rândul lor, un rol în crearea armatei industriale de rezervă pentru capital. În orice țară capitalistă, „o parte a populației rurale este deci întotdeauna pe cale de a se transforma în proletariat orășenesc, adică manufacturier (manufactură aici în sens de industrii neagricole)... Acest izvor al suprapopulației relative nu seacă deci niciodată... Muncitorul agricol primește, așadar, salariul cel mai scăzut și se află totdeauna cu un picior în mlaștina pauperismului“ („Capitalul“, I², 668)⁷⁵. Proprietatea privată a țăranului asupra pământului cultivat de el constituie baza micii producții și este condiția prosperității și a dezvoltării acesteia pînă la forma ei clasică. Dar această mică producție este compatibilă numai cu un cadru primitiv, îngust al producției și al societății. În capitalism „exploatarea țăranilor se deosebește numai prin formă de exploatarea proletariatului industrial. Exploatatorul este același : capitalul. Fiecare capitalist în parte îi exploatează pe țărani prin ipotecă și camătă, iar clasa capitalistă exploatează clasa țărănească prin impozitul de stat“ („Luptele de clasă în Franța“)⁷⁶. „Parcela țăranului nu mai e decît pretextul care-i îngăduie capitalistului să scoată profit, dobîndă și rentă din ogor, lăsînd pe seama agricultorului însuși să-și scoată, cum o putea, salariul“ („18 brumar“)⁷⁷. De obicei, țăranul cedează chiar societății capitaliste, adică clasei capitaliștilor, o parte din salariul său, decăzînd „la situația arendașului irlandez, și toate acestea sub pretextul că este proprietar privat“ („Luptele de clasă în Franța“)⁷⁸. În ce constă „una din cauzele pentru care în țările cu proprietate parcelară predominantă prețul cerealelor este mai scăzut decît în țările cu mod de producție capitalist“? („Capitalul“, III², 340). În faptul că țăranul cedează în mod gratuit societății (adică clasei capitaliștilor) o parte din pluspro-

„Acest preț mai scăzut (al cerealelor și al celorlalte produse agricole) este deci un rezultat al sărăciei producătorilor și în nici un caz al productivității muncii lor“ („Capitalul“, III², 340). Mica proprietate funciară, forma normală a micii producții, e degradată, distrusă și pierde în capitalism. „Prin natura ei, proprietatea parcelară exclude: dezvoltarea forței productive sociale a muncii, formele sociale ale muncii, concentrarea socială a capitalurilor, creșterea vitelor pe scară mare, aplicarea progresivă a științei. Camăta și sistemul fiscal trebuie să o ruineze pretutindeni. Cheltuirea capitalului pentru cumpărare de pământ sustrage acest capital agriculturii. Fărâmițarea excesivă a mijloacelor de producție și izolarea a înșiși producătorilor“. (Cooperativele, adică asociațiile de mici agricultori, jucînd un rol burghez progresist extraordinar de mare, nu fac decît să slăbească această tendință, fără s-o suprimă însă. De asemenea nu trebuie să uităm că aceste cooperative aduc mult folos țăranilor înstăriți, și foarte puțin, aproape de loc, masei sărace, și că aceste asociații devin apoi ele înseși exploatoare de muncă salariată.) „Risipa enormă a forței umane. În răutățirea progresivă a condițiilor de producție și scumpirea mijloacelor de producție este o lege necesară a proprietății parcelare (mici)“⁷⁹. În agricultură, ca și în industrie, capitalismul transformă procesul de producție numai cu prețul „martirajului producătorilor“. „Puterea de rezistență a muncitorilor agricoli este frîntă prin faptul că sînt împrăștiți pe mari întinderi, pe cînd cea a muncitorilor de la orașe crește datorită concentrării lor. Ca și în industria de la orașe, creșterea forței productive și a randamentului muncii se obține în agricultura modernă cu prețul distrugerii și al sleirii forței de muncă însăși. Și orice progres al agriculturii capitaliste nu este numai un progres în arta de a-l jefui pe muncitor, ci totodată un progres în arta de a secătui pămîntul... Producția capitalistă dezvoltă deci tehnica și combinarea procesului social de producție numai subminînd în același timp izvoarele oricărei avuții: pămîntul și muncitorul“ („Capitalul“, I, sfîrșitul capitoului 13)⁸⁰.

SOCIALISMUL

Din cele spuse mai sus se poate vedea că Marx deduce inevitabilitatea transformării societății capitaliste în societate socialistă în întregime și exclusiv din legea economică de dezvoltare a societății actuale. Socializarea muncii, care, sub mii de forme, progresează cu o repeziciune crescândă și care, în jumătatea de veac scursă de la moartea lui Marx, s-a manifestat deosebit de concret în creșterea mării industrii, a cartelurilor, a sindicatelor și a trusturilor capitaliste, ca și în uriașa creștere a proporțiilor și puterii capitalului financiar, — iată baza materială principală a instaurării inevitabile a socialismului. Motorul intelectual și moral, înfăptuitorul fizic al acestei transformări este proletariatul, educat chiar de capitalism. Lupta lui împotriva burgheziei, luptă care se manifestă în forme variate, din ce în ce mai bogate în conținut, devine, în mod inevitabil, o luptă politică pentru cucerirea puterii politice de către proletariat („dictatura proletariatului“). Socializarea producției duce în mod necesar la trecerea mijloacelor de producție în proprietatea societății, la „exproprierea expropriatorilor“. Creșterea uriașă a productivității muncii, reducerea zilei de muncă, înlocuirea rămășițelor, a ruinelor micii producții primitive și răzlețite prin munca colectivă perfecționată — iată urmările directe ale acestei treceri. Capitalismul rupe definitiv legătura dintre industrie și agricultură, dar în același timp, prin gradul său înalt de dezvoltare, pregătește noi elemente ale acestei legături, ale unirii industriei cu agricultura pe baza folosirii conștiente a științei și a cooperării muncii colective, a unei noi repartizări a populației (punându-se capăt atît izolării și abrutizării satului rupt de restul lumii, cît și aglomerării nefirești a unor mase uriașe de oameni în marile orașe). Formele superioare ale capitalismului modern pregătesc o nouă formă de familie, condiții noi în ceea ce privește situația femeii și educarea noilor generații : munca femeilor și a copiilor, descompunerea familiei patriarhale de către capitalism iau, inevitabil, în societatea actuală formele cele mai oribile, mai respingătoare și mai catastrofale. Dar, cu toate acestea, „marea industrie creează, o dată cu rolul

hotărâtor pe care îl atribuie femeilor, tinerilor și copiilor de ambele sexe în procesele de producție organizate pe baze sociale în afara căminului, baza economică nouă pentru o formă superioară a familiei și a relațiilor dintre sexe. Bineînțeles că e tot atât de absurd să considerăm ca absolută forma creștină-germană a familiei, sau forma antică romană, sau cea antică elenă, sau cea orientală, care formează de altfel toate împreună o linie de evoluție istorică. E clar de asemenea că componența personalului muncitoresc combinat din indivizi de ambele sexe și de cele mai diferite vârste — deși în forma sa capitalistă, spontană și brutală, când muncitorul există pentru procesul de producție, și nu procesul de producție pentru muncitor, constituie un izvor infect de vicii și de sclavie — trebuie să se transforme, dimpotrivă, în condiții corespunzătoare, într-un izvor de dezvoltare umană („Capitalul“, I, sfârșitul capitolului 13). Sistemul de fabrică ne dă „germenul unei educații a viitorului, care va prevedea, pentru toți copiii trecuți de o anumită vârstă, îmbinarea muncii productive cu învățămîntul și gimnastica, nu numai ca metodă pentru mărirea producției sociale, ci ca singura metodă pentru formarea unor oameni dezvoltați din toate punctele de vedere“ (op. cit.)⁸¹. Socialismul lui Marx pune problema națională, ca și problema statului, pe aceeași bază istorică nu numai în sensul unei simple explicări a trecutului, ci și în sensul previziunii îndrăznețe a viitorului și al unei cutezătoare activități practice, urmărind înfăptuirea acestui viitor. Națiunile sînt produsul inevitabil și forma inevitabilă a epocii burgheze de dezvoltare socială. Iar clasa muncitoare nu putea să se întărească, să se maturizeze și să se formeze fără „să se constituie ea însăși în cadrul națiunii“, fără să fie „națională“ („deși nicidecum în înțelesul burghez“). Dar dezvoltarea capitalismului sfărîmă tot mai mult barierele naționale, desființează izolarea națională și înlocuiește antagonismele naționale cu antagonismele de clasă. De aceea, pentru țările capitaliste dezvoltate este perfect adevărat că „muncitorii nu au patrie“ și că „acțiunea unită“ a muncitorilor, cel puțin din țările civilizate, „este una din primele condiții ale dezrobirii proletariatului“ („Manifestul Comunist“) ⁸². Statul, această

violență organizată, a apărut în mod inevitabil pe o anumită treaptă de dezvoltare a societății, atunci când societatea s-a scindat în clase antagoniste, când ea nu putea să mai existe fără o „autoritate“ care în aparență să fie deasupra societății și pînă la un anumit punct despărțită de ea. Luînd naștere din contradicțiile de clasă, statul devine „statul clasei cele mai puternice, al clasei dominante din punct de vedere economic, care, cu ajutorul lui, devine dominantă și din punct de vedere politic, dobîndind astfel noi mijloace pentru oprimarea și exploatarea clasei asuprite. Astfel, statul antic era înainte de toate statul proprietarilor de sclavi, pentru oprimarea sclavilor, statul feudal era organul nobilimii, pentru oprimarea țăranilor iobagi și dependenți, iar statul reprezentativ modern este instrumentul de exploatare a muncii salariate de către capital“ (Engels în „Originea familiei, a proprietății private și a statului“, unde expune concepțiile sale și pe acelea ale lui Marx)⁸³. Chiar și republica democratică, forma cea mai liberă și mai înaintată de stat burghez, nu înlătură cîtuși de puțin acest fapt, ci îi modifică doar forma (legătura dintre guvern și bursă, coruperea — directă și indirectă — a funcționarilor de stat și a presei etc.). Ducînd la desființarea claselor, socialismul duce implicit și la desființarea statului. „Primul act — scrie Engels în „Anti-Dühring“ — prin care statul se manifestă realmente ca reprezentant al societății întregi — luarea în stăpînire a mijloacelor de producție în numele societății — este, în același timp, și ultimul său act independent ca stat. Intervenția unei puteri de stat în relațiile sociale devine, rînd pe rînd, de prisos în toate domeniile și se stinge apoi de la sine. Guvernarea asupra persoanelor este înlocuită cu administrarea lucrurilor și conducerea proceselor de producție. Statul nu este «desființat», *el dispăre treptat*“⁸⁴. „Societatea care va organiza în chip nou producția pe baza asocierii libere și egale a producătorilor va trimite întreaga mașină de stat acolo unde-i va fi atunci locul: la muzeul de antichități, alături de roata de tors și de toporul de bronz“ (Engels în „Originea familiei, a proprietății private și a statului“)⁸⁵.

În sfârșit, în ceea ce privește atitudinea socialismului lui Marx față de micul agricultor, care va continua să existe și în epoca expropriării expropriatorilor, este necesar să atragem atenția asupra unei declarații a lui Engels, care exprimă vederile lui Marx : „Cînd vom deține puterea de stat, nici prin gînd nu ne va trece să expropriem pe micii agricultori prin violență (indiferent cum, cu sau fără despăgubire), așa cum vom fi nevoiți să procedăm cu marii proprietari funciari. Sarcina noastră față de micul agricultor va fi, în primul rînd, aceea de a transforma gospodăria sa privată și proprietatea sa particulară într-o gospodărie și o proprietate colectivă, dar nu prin violență, ci prin puterea exemplului și prin ajutorul pe care societatea i-l va acorda în acest scop. Și atunci vom avea, desigur, destule mijloace pentru a arăta micului agricultor perspectiva unor avantaje, care ar trebui să-i fie lămurite chiar de pe acum“ (Engels : „Problema țărănească în Franța și în Germania“, ed. Alekseeva, pag. 17, traducerea rusă conține greșeli. Originalul a apărut în „Neue Zeit“) ⁸⁶.

TACTICA LUPTEI DE CLASĂ A PROLETARIATULUI

Arătînd încă din 1844—1845 că unul din principalele neajunsuri ale vechiului materialism constă în faptul că el n-a fost în stare să înțeleagă condițiile și să aprecieze însemnătatea activității practice revoluționare, Marx, pe lîngă activitatea sa teoretică, a acordat în cursul întregii sale vieți o neslăbită atenție problemelor legate de tactica luptei de clasă a proletariatului. *Toate* operele lui Marx, și în special corespondența cu Engels, publicată în 1913 în patru volume, oferă un vast material în această direcție, material care este încă departe de a fi adunat în întregime și departe de a fi clasat, studiat și prelucrat. Sîntem siliți deci să ne mărginim aici la observații din cele mai generale și mai sumare, subliniind că Marx a considerat pe bună dreptate ca înjumătățit, unilateral și fără viață materialismul căruia *această* latură îi lipsește. Marx a definit sarcina principală a tacticii proletariatului în strictă concordanță cu principiile fundamentale ale concepției sale

materialist-dialectice despre lume. Numai considerarea obiectivă a totalității relațiilor dintre absolut toate clasele unei societăți date, prin urmare și considerarea treptei obiective de dezvoltare a acestei societăți, precum și considerarea relațiilor dintre ea și celelalte societăți, poate servi drept bază pentru o tactică justă a clasei de avangardă. Toate clasele și toate țările nu sînt privite static, ci dinamic, adică nu în stare de nemișcare, ci în mișcare (ale cărei legi decurg din condițiile economice de existență ale fiecărei clase). Mișcarea, la rîndul ei, este privită nu numai din punctul de vedere al trecutului, ci și din punctul de vedere al viitorului, și, totodată, nu potrivit concepției vulgare a „evoluționiștilor“, care văd numai schimbări lente, ci în chip dialectic : „În asemenea evoluții istorice, 20 de ani echivalează cu o zi — scria Marx lui Engels —, deși după aceea pot urma zile în care să se concentreze cîte 20 de ani“ („Correspondență“, vol. III, p. 127)⁸⁷. Pe fiecare treaptă de dezvoltare, în fiecare moment, tactica proletariatului trebuie să țină seama de această dialectică obiectivă inevitabilă a istoriei omenirii : pe de o parte, folosind pentru dezvoltarea conștiinței, a forței și a capacității de luptă a clasei de avangardă epocile de stagnare politică sau cele de dezvoltare în pas de melc, dezvoltare așa-zisă „pașnică“, iar pe de altă parte orientînd întreaga muncă legată de această folosire în direcția „scopului final“ al mișcării clasei date, dezvoltînd la aceasta capacitatea necesară pentru rezolvarea practică a mărețelor sarcini în acele zile mari „în care se concentrează cîte 20 de ani“. Două raționamente ale lui Marx prezintă o deosebită însemnătate în această privință : unul, din „Mizeria filozofiei“, în legătură cu lupta economică și cu lupta organizațiilor economice ale proletariatului, și altul, din „Manifestul Comunist“, în legătură cu sarcinile politice ale proletariatului. Primul raționament sună astfel : „Marea industrie concentrează într-un singur loc o mulțime de oameni care nu se cunosc între ei. Concurența face ca interesele lor să nu coincidă ; dar pentru menținerea salariului — interesul lor comun față de patron —, îi unește aceeași idee de împotrivire : coalizare... Coalițiile, la început izolate, se grupează, și,

în lupta împotriva capitalului întotdeauna unit, menținerea asociației devine pentru ei mult mai însemnată decît menținerea salariului... În această luptă — adevărat război civil — se îmbină și se dezvoltă toate elementele pentru viitoarea bătălie. O dată ajunsă la acest punct, asociația capătă un caracter politic⁸⁸. Avem expuse aici programul și tactica luptei economice și a mișcării sindicale pentru cîteva decenii, pentru întreaga epocă îndelungată de pregătire a forțelor proletariatului „în vederea viitoarei bătălii”. Pe lângă acest program trebuie menționate și numeroasele indicații ale lui Marx și Engels bazate pe exemplul mișcării muncitorești engleze și care arată că „prosperitatea” industrială dă naștere unor încercări „de a corupe pe muncitori” („Corespondența cu Engels”, I, 136)⁸⁹, de a-i abate de la luptă ; că în general această prosperitate „demoralizează pe muncitori” (II, 218) ; că proletariatul englez „se îmburghezește” — „cea mai burgheză națiune” (cea engleză) „vrea, pare-se, ca în cele din urmă să aibă alături de burghezie o aristocrație burgheză și un proletariat burghez” (II, 290)⁹⁰ ; că „energia” lui „revoluționară” dispare (III, 124) ; că va trebui să așteptăm un timp mai mult sau mai puțin îndelungat pînă ce „muncitorii englezi vor scăpa de aparenta lor îmburghezire” (III, 127) ; că mișcării muncitorești engleze îi lipsește „înflăcărarea cartiștilor” (1866 ; III, 305)⁹¹ ; că conducătorii mișcării muncitorești engleze se formează după un tip intermediar „între burghezii radicali și muncitori” (despre Holyoake, IV, 209) ; că, datorită situației de monopol a Angliei și atîta timp cît această situație de monopol se va menține, „nu e nimic de făcut cu muncitorii englezi” (IV, 433)⁹². Tactica luptei economice în legătură cu evoluția generală (și cu rezultatele) mișcării muncitorești este tratată aici dintr-un punct de vedere remarcabil de larg, multilateral și dialectic, un punct de vedere cu adevărat revoluționar.

Cu privire la tactica luptei politice, „Manifestul Comunist” formulează teza fundamentală a marxismului : „comuniștii luptă pentru înfăptuirea scopurilor și intereselor imediate ale clasei muncitoare, dar ei reprezintă totodată viitorul mișcării”⁹³. Iată de ce Marx susține în 1848,

în Polonia, partidul „revoluției agrare“, „același partid care a organizat în 1846 răscoala de la Cracovia“⁹⁴. În Germania, el susține, în 1848 și 1849, democrația revoluționară extremistă, fără să retracteze vreodată cele spuse atunci cu privire la tactică. El privea burghezia germană ca un element „dispus din capul locului să trădeze poporul“ (numai alianța cu țărăimea ar fi putut îngădui burgheziei să-și îndeplinească în întregime sarcinile) „și să încheie un compromis cu reprezentantul încoronat al societății vechi“. Iată analiza generală pe care Marx o face situației de clasă a burgheziei germane în epoca revoluției burghezo-democratice, analiză care este, de altfel, un model de materialism ce consideră societatea în mișcare, și anume nu numai acea fațetă a mișcării legată *de trecut* : „...fără încredere în sine însăși, fără încredere în popor, mîrîind împotriva celor de sus, tremurînd în fața celor de jos ;... înspăimîntată de furtuna mondială ; lipsită de orice energie și nefiind altceva decît un plagiat ;... fără inițiativă ;... un moșneag asupra căruia apasă un blestem, osîndit să conducă și să abată, în interesul propriei sale senilități, primele impulsuri tinerești ale unui popor robust...“ („Noua gazetă renană“, 1848 ; vezi „Scrieri postume“, vol. III, p. 212)⁹⁵. Cu aproape 20 de ani mai tîrziu, Marx declară într-o scrisoare către Engels (III, 224) că revoluția de la 1848 a eșuat întrucît burghezia a preferat pacea în sclavie chiar și unei simple perspective de luptă pentru libertate. Cînd epoca revoluțiilor din 1848—1849 se încheiase, Marx ia atitudine împotriva oricărui joc de-a revoluția (Schapper-Willich și lupta împotriva lor), cerînd ca munca să fie dusă cu pricepere în noua epocă, epocă ce pregătește în chip „pașnic“ noi revoluții. Următoarea apreciere asupra situației din Germania făcută de Marx în 1856, în epoca celei mai crunte reacțiuni, arată în ce spirit concepea el această muncă : „Toată chestiunea în Germania va depinde de posibilitatea ca revoluția proletară să fie sprijinită de către o a doua ediție a războiului țărănesc german“ („Correspondența cu Engels“, II, 108)⁹⁶. Întrucît revoluția democratică (burgheză) nu fusese desăvîrșită în Germania, Marx își îndreaptă întreaga atenție în ceea ce privește

tactica proletariatului socialist asupra desfășurării energiei democratice a țărănimii. El socotea că „din punct de vedere obiectiv“ Lassalle „a dat mișcarea muncitorească pe mîna Prusiei“ (III, 210), între altele tocmai pentru că acesta manifesta prea multă îngăduință față de moșieri și față de naționalismul prusian. „Într-o țară eminentemente agrară — scria Engels în 1865, în cursul unui schimb de idei cu Marx asupra unei declarații comune pe care urmau s-o publice în presă, — nu este just să ataci în numele proletariatului industrial numai burghezia, fără a pomeni de «exploatarea» patriarhală «cu harapnicul» a muncitorilor agricoli de către nobilimea feudală“ (III, 217)⁹⁷. În perioada 1864—1870, cînd epoca desăvîrșirii revoluției burghezo-democratice în Germania, epoca luptei claselor exploatoare din Prusia și din Austria pentru o metodă sau alta de desăvîrșire *de sus* a acestei revoluții se apropia de sfîrșit, Marx nu numai că l-a condamnat pe Lassalle, care cocheta cu Bismarck, dar l-a corectat și pe Liebknecht, care căzuse în „austrofilie“ și susținuse particularismul; Marx cerea să se aplice o tactică revoluționară, care să presupună o luptă necruțătoare atît împotriva lui Bismarck, cît și împotriva austrofililor, o tactică care să nu se adapteze „învingătorului“, adică iuncherului prusian, ci care să ducă la reînceperea imediată a luptei revoluționare împotriva acestuia și pe terenul creat de izbînzile militare ale prusienilor („Corespondența cu Engels“, III, p. 134, 136, 147, 179, 204, 210, 215, 418, 437, 440—441)⁹⁸. În celebra adresă a Internaționalei din 9 septembrie 1870, Marx a pus în gardă proletariatul francez împotriva unei insurecții premature⁹⁹; dar cînd insurecția a izbucnit totuși (1871), Marx a salutat cu entuziasm inițiativa revoluționară a maselor, care „au luat cerul cu asalt“ (scrisoarea lui Marx către Kugelmann)¹⁰⁰. Înfrîngerea acțiunii revoluționare în această situație, ca și în multe altele, constituia, din punctul de vedere al materialismului dialectic al lui Marx, în mersul general și în *deznodămîntul* luptei proletare un rău mai mic decît părăsirea pozițiilor, capitularea fără luptă; o astfel de capitulare ar fi demoralizat proletariatul, i-ar fi

subminat capacitatea de luptă. Știind să prețuiască pe deplin folosirea mijloacelor legale de luptă în perioadele de stagnare politică și de dominație a legalității burgheze, Marx a condamnat cu asprime, în 1877—1878, după promulgarea legii excepționale împotriva socialiștilor¹⁰¹, „frazologia revoluționară“ a lui Most; dar într-un mod tot atît de vehement, dacă nu și mai vehement încă, a combătut el oportunistul, care cuprinsese atunci vremelnicele partidul social-democrat oficial, care n-a manifestat de la bun început destulă fermitate, destulă tenacitate, destul spirit revoluționar și destulă hotărîre spre a răspunde la legea excepțională prin luptă ilegală („Scrisorile lui Marx către Engels“, IV, p. 397, 404, 418, 422, 424¹⁰². Cf. și scrisorile către Sorge).

BIBLIOGRAFIE

O ediție completă a operelor și scrisorilor lui Marx nu s-a publicat nici pînă în ziua de astăzi. În limba rusă au fost traduse din lucrările lui Marx un număr mai mare decît în oricare altă limbă. Enumerăm mai jos aceste lucrări în ordine cronologică. Din 1841 datează teza de doctorat a lui Marx asupra filozofiei lui Epicur (inclusă în ediția „Scrieri postume“, despre care vom vorbi mai jos). Aici Marx se situează încă pe pozițiile idealismului hegelian. Din 1842 avem articolele lui Marx din „Gazeta renană“ (Colonia), în special critica dezbaterilor în legătură cu libertatea presei în cel de-al șaselea landtag renan, apoi articolele în legătură cu legile privitoare la furtul de lemne, după aceea : apărarea principiului eliberării politicii de teologie etc. (unele dintre ele sînt incluse în parte în „Scrieri postume“). Aici începe să se contureze trecerea lui Marx de la idealism la materialism și de la democratism revoluționar la comunism. În 1844 apar la Paris sub îngrijirea lui Marx și Arnold Ruge „Analele germano-franceze“, în care trecerea menționată mai sus e definitivă. Remarcabile sînt articolele lui Marx : „Contribuții la critica filozofiei hegeliene a dreptului. Introducere“ (publicat în „Scrieri postume“ și în broșură) și „Contribuții la problema evreiască“ (lucr. cit. ; ca broșură în ed. „Znanie“, „Deșevaia Biblioteka“ nr. 210). În 1845 Marx și Engels publică împreună (la Frankfurt pe Main) broșura „Sfînta familie. Împotriva lui Bruno Bauer & Co.“ (inclusă în „Scrieri postume“ ; în limba rusă a apărut în broșură, în

două ediții, ed. „Novîi Golos“, Petersburg, 1906, și „Vestnik Znania“, Petersburg, 1907). În primăvara anului 1845 Marx a scris tezele asupra lui Feuerbach (tipărite în anexa la broșura lui F. Engels : „Ludwig Feuerbach“ ; există o traducere în limba rusă). În 1845—1847 a scris o serie de articole (în majoritate neadunate, needitate și ne-traduse în limba rusă) în ziarele : „Vorwärts“, care apărea la Paris, „Brüsseler Deutsche Zeitung“ (1847), „Das Westphälische Dampfboot“ (Bielefeld, 1845—1848) și „Der Gesellschaftsspiegel“ (1846, Elberfeld). În 1847 a fost editată la Bruxelles și Paris opera fundamentală a lui Marx împotriva lui Proudhon : „Mizeria filozofiei. Răspuns la «Filozofia mizeriei» a d-lui Proudhon“ (în limba rusă au apărut trei ediții „Novîi Mir“, una G. Lvovici, una Alekseeva și una „Prosvetzenie“, toate în 1905—1906). În 1848 a fost editat la Bruxelles „Discurs asupra liber-schimbismului“ (există o traducere în limba rusă) și apoi la Londra, în colaborare cu F. Engels, celebrul „Manifest al Partidului Comunist“, tradus în aproape toate limbile europene și în alte țări ale lumii (traducerea în limba rusă în vreo 8 ediții apărute în 1905—1906 : „Molot“, „Koloł kol“, Alekseeva etc., confiscate în cea mai mare parte ; aceste ediții purtau diferite denumiri : „Manifestul Comunist“, „Despre comunism“, „Clasele sociale și comunismul“, „Capitalism și comunism“, „Filozofia istoriei“ ; o traducere completă și cea mai exactă a „Manifestului“, ca și a altor opere ale lui Marx vezi în edițiile din străinătate, cele mai multe scoase de grupul „Eliberarea muncii“). De la 1 iunie 1848 pînă la 19 mai 1849 a apărut la Colonia „Noua gazetă renană“, al cărei redactor-șef a fost de fapt Marx. Numeroasele articole ale lui Marx publicate în acest ziar, care a fost organul de presă cel mai bun, neîntrecut pînă în zilele noastre, al proletariatului revoluționar, n-au fost adunate și editate în întregime. Cele mai importante dintre ele au fost publicate în „Scrieri postume“. Seria de articole publicate de Marx în „Noua gazetă renană“ sub titlul „Muncă salariată și capital“ au apărut în repetate rînduri în broșură (în limba rusă 4 ediții : Kozman, „Molot“, Meahkov și Lvovici, 1905—1906). Din același ziar : „Liberalii la putere“ (ed. „Znanie“, „Deșevaia Biblioteka“

nr. 272. Petersburg, 1906). În 1849, Marx publică la Colonia „Două procese politice“ (două pledoarii ale lui Marx, care, fiind acuzat de delict de presă și de instigare la împotrivire armată față de guvern, fusese achitat de Curtea cu juri. Traducerea în limba rusă în 5 ediții, 1905—1906 : Alekseeva, „Molot“, Meahkov, „Znanie“, „Novii Mir“). În 1850, Marx editează la Hamburg 6 numere din revista „Noua gazetă renană“. Articolele cele mai importante din acest ziar sînt cuprinse în „Scrieri postume“. Deosebit de remarcabile sînt articolele lui Marx reeditate de Engels în 1895, în broșura : „Luptele de clasă în Franța. 1848—1850“ (traducere în limba rusă, ed. M. Malîh, „Bibl.“ nr. 59—60 ; de asemenea, în „Culegere de lucrări istorice“, tradusă de Bazarov și Stepanov, ed. Skirmunt, Petersburg, 1906, cît și „Reflexii și păreri asupra vieții secolului al XX-lea“, Petersburg. 1912). În 1852 a apărut la New York broșura lui Marx : „Optsprezece brumar al lui Ludovic Bonaparte“ (traducere în limba rusă în culegerile menționate mai sus). În același an apare la Londra : „Dezvăluiri asupra procesului comuniștilor de la Colonia“ (trad. în limba rusă : „Procesul comunarzilor de la Colonia“, „Populearno-Naucinaia Biblioteka“ nr. 43, Petersburg, 28 octombrie 1906). Din august 1851 pînă în 1862 * Marx a fost colaborator permanent al ziarului new-yorkez „The New York Tribune“, în care multe din articolele sale au apărut fără semnătură, ca articole redacționale. Remarcabile sînt articolele : „Revoluție și contrarevoluție în Germania“, reeditate în traducere germană după moartea lui Marx și Engels (în limba rusă au apărut în două culegeri, una în traducerea lui Bazarov, iar cealaltă în traducerea lui Stepanov, apoi în broșură, în cinci ediții, 1905—1906 : Alekseeva, „Obșcestvennaia Polza“, „Novii Mir“, „Vseobșceaia Biblioteka“ și „Molot“). Unele dintre articolele lui Marx din „The New York Tribune“ au fost publicate la Londra în broșuri, de pildă articolul despre Palmerston în 1856, „Dezvăluiri cu privire la istoria

* Engels, în articolul despre Marx din „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“, Bd. 6 S. 603, și Bernstein în articolul despre Marx, apărut în ediția a 11-a a „Enciclopediei Britanice“, 1911, indică greșit anii 1853—1860. Vezi corespondența dintre Marx și Engels, publicată în 1913.

diplomației din secolul al XVIII-lea“ (despre permanenta și interesata dependență de Rusia a miniștrilor englezi din partidul liberal) etc. După moartea lui Marx, fiica sa Eleanor Aveling a editat o serie de articole ale lui asupra problemei orientale apărute în „The New York Tribune“ sub titlul : „The Eastern Question“. London. 1897. Aceasta este tradusă parțial în limba rusă sub titlul : „Războiul și revoluția“. Partea I. Marx și Engels : „Articole inedite (1852, 1853, 1854)“. Harkov, 1919 (Biblioteca „Nașa Mîsl“). De la sfîrșitul anului 1854 și în tot cursul anului 1855 Marx a colaborat la ziarul „Neue Oder-Zeitung“, iar în anii 1861—1862 la ziarul vienez „Presse“. Aceste articole n-au fost adunate și au apărut numai în parte, ca și numeroase scrisori ale lui Marx, în „Neue Zeit“. La fel și articolele lui Marx din ziarul „Das Volk“ (Londra 1859) cu privire la istoria diplomației din războiul italian de la 1859. În 1859 a apărut la Berlin opera lui Marx : „Contribuții la critica economiei politice“ (trad. rusă, Moscova 1896, sub îngrijirea lui Manuilov, și Petersburg 1907, trad. de Rumeanțev). În 1860 a apărut la Londra broșura lui Marx „Herr Vogt“.

În 1864 a apărut la Londra „Manifestul constitutiv al Asociației Internaționale a Muncitorilor“, scris de Marx (există o traducere în limba rusă). Marx a fost autorul unui mare număr de manifeste, apeluri și rezoluții ale Consiliului General al Internaționalei. Întreg acest material e departe de a fi prelucrat, el nefiind nici măcar adunat. Primul pas în această direcție îl constituie cartea lui G. Jaeck : „Internaționala“ (trad. rusă, Petersburg, 1906, ed. „Znanie“), în care sînt publicate, printre altele, unele scrisori ale lui Marx și proiecte de hotărîri întocmite de el. Dintre documentele Internaționalei scrise de Marx face parte și Adresa Consiliului General cu privire la Comuna din Paris, apărută în 1871 la Londra în broșură sub titlul : „Războiul civil din Franța“ (trad. rusă sub îngrijirea lui Lenin, ed. „Molot“ și alte ediții). Corespondența dintre Marx și Kugelmann, membru al Internaționalei, datează din anii 1862—1874 (două ediții în traducere rusă, una tradusă de A. Goihbarg și alta sub îngrijirea lui Lenin). În 1867 a apărut la Hamburg lucrarea fundamentală a lui

Marx: „Capitalul. Critica economiei politice“, vol. I. Volumele al II-lea și al III-lea au fost editate de Engels după moartea lui Marx, în 1885 și 1894. Traducerea rusă: vol. I — cinci ediții (două în traducerea lui Danielson, în 1872 și 1898, două în traducerea lui E. A. Gurvici și L. M. Zak, sub îngrijirea lui Struve: prima — în 1899, a doua — în 1905; și una sub îngrijirea lui Bazarov și Stepanov). Vol. II și III au apărut în traducerea lui Danielson (mai puțin satisfăcătoare) și într-o traducere sub îngrijirea lui Bazarov și Stepanov (mai bună). În 1876 Marx a colaborat la cartea lui Engels „Anti-Dühring“ („Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft“), citind în manuscris întreaga operă și scriind tot capitolul consacrat istoriei economiei politice.

Apoi, după moartea lui Marx au fost editate următoarele lucrări ale sale: „Critica programului de la Gotha“ (Petersburg, 1906, în limba germană în „Neue Zeit“, 1890/91, nr. 18). „Salariu, preț și profit“ (referat ținut la 26 iunie 1865. „Neue Zeit“, XVI, 1897/98, trad. rusă, ed. „Molot“, 1906, și Lvovici, 1905). „Scrisori postume ale lui K. Marx, F. Engels și F. Lassalle“, 3 volume. Stuttgart. 1902. (Trad. rusă sub îngrijirea lui Akselrod și a altora, 2 volume. Petersburg. 1908. Volumul I a apărut și sub îngrijirea lui E. Gurvici, Moscova, 1907. Scrisorile lui Lassalle către Marx, publicate separat, sînt cuprinse în „Scrisori postume“). „Scrisori adresate lui Sorge de către K. Marx, F. Engels și alții“ (două ediții în limba rusă, una sub îngrijirea lui Akselrod, alta cu o prefață de Lenin, ed. Dauge). „Teorii asupra plusvalorii“, 3 volume în 4 părți, Stuttgart, 1905—1910, manuscrisul volumului al IV-lea din „Capitalul“ editat de Kautsky (trad. rusă numai a primului volum în 3 ediții: Petersburg, 1906, sub îngrijirea lui Plehanov; Kiev, 1906, sub îngrijirea lui Jeleznov; Kiev, 1907, sub îngrijirea lui Tuceapski). În 1913 au apărut la Stuttgart 4 volume mari din „Corespondența dintre K. Marx și F. Engels“, cuprinzînd 1 386 de scrisori din perioada septembrie 1844 — 10 ianuarie 1883 și oferind un bogat și extrem de prețios material pentru studierea biografiei și a concepțiilor lui Karl Marx. În 1917 au apărut două volume ale lui Marx și Engels: „Articole din

1852—1862“ (în limba germană). În încheiere, e necesar să adăugăm că în această enumerare a lucrărilor lui Marx n-au intrat unele din articolele mai mici și diferite scrisori, care au apărut în cea mai mare parte în „Neue Zeit“, „Vorwärts“ și alte periodice social-democrate germane : e de asemenea cert că și lista traducerilor din Marx în limba rusă e incompletă, mai cu seamă în ceea ce privește broșurile apărute în anii 1905—1906.

Literatura cu privire la Marx și la marxism este extrem de vastă. Notăm numai ceea ce este esențial, împărțind pe autori în trei categorii principale : marxiști, care împărtășesc în esență punctul de vedere al lui Marx ; publiciști burghezi, ostili în esență marxismului, și revizioniști, care pretind că recunosc unele sau altele dintre principiile fundamentale ale marxismului, dar în realitate substituie marxismului concepții burgheze. Atitudinea narodnicilor față de Marx trebuie considerată o varietate specific rusească a revizionismului. W. Sombart în al său „Ein Beitrag zur Bibliographie des Marxismus“ (Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, XX, 2. Heft, 1905, S.S. 413—430) înșiră 300 de titluri într-o listă cu totul incompletă. Pentru completarea ei, vezi „Neue Zeit“, indexurile pe anii 1883—1907 și urm. Vezi și Josef Stammhammer : „Bibliographie des Sozialismus und Kommunismus“. Bd. I—III. Jena (1893—1909). Apoi pentru o bibliografie amănunțită a marxismului se mai poate indica : „Bibliographie der Sozialwissenschaften“. Berlin. Jahrgang 1, 1905 u. ff. Vezi, de asemenea, N. A. Rubakin : „Printre cărți“ (vol. II, ed. a 2-a). Notăm aici numai ceea ce este esențial. În ceea ce privește biografia lui Marx, trebuie menționate în primul rând articolele lui F. Engels din „Volkskalender“, editat de Bracke la Braunschweig în 1878, și din „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“. Bd. 6, S. 600—603. W. Liebknecht : „Karl Marx zum Gedächtniss“. Nürnberg. 1896. Lafargue : „K. Marx. Persönliche Erinnerungen“. W. Liebknecht : „Karl Marx“. 2 ediții. Petersburg, 1906. P. Lafargue : „Amintirile mele despre K. Marx“. Odesa, 1905. (Vezi originalul în „Neue Zeit“ IX. I.) „In memoria lui K. Marx“. Petersburg, 1908, 410 p., o culegere de articole de I. Nevzorov, N. Rojkov, V. Bazarov, I. Steklov,

A. Finn-Enotaevski, P. Rumeanțev, K. Renner, H. Roland-Holst, V. Ilin, R. Luxemburg, G. Zinoviev, I. Kamenev, P. Orlovski și M. Taganski. *Fr. Mehring* : „Karl Marx“. O amănunțită biografie a lui Marx în limba engleză, alcătuită de socialistul american Spargo (*Spargo* : „K. Marx, his life and work“. London, 1911), nu este satisfăcătoare. Ca privire generală asupra activității lui Marx, vezi *K. Kautsky* : „Die historische Leistung von K. Marx. Zum 25. Todestag des Meisters“. Berlin, 1908. Tradusă în limba rusă sub titlul : „K. Marx și însemnătatea lui istorică“. Petersburg, 1908. Cf. de asemenea broșura populară a *Clarei Zetkin* : „K. M. und sein Lebenswerk“ (1913). Amintiri despre Marx publicate de *Annenkov* în „Vestnik Evropî“, 1880, nr. 4 (și „Amintiri“, vol. III. „Un deceniu remarcabil“, Petersburg, 1882), și de *Karl Schurz* în „Russkoe Bogatstvo“. 1906, nr. 12 ; *M. Kovalevski* în „Vestnik Evropî“, 1909, VI și urm.

În ceea ce privește filozofia marxistă și materialismul istoric, cea mai bună expunere este cea a lui G. V. Plehanov : „În douăzeci de ani“. Petersburg, 1909, ed. a 3-a ; „De la apărare la atac“. Petersburg, 1910 ; „Problemele fundamentale ale marxismului“. Petersburg, 1908 ; „Critica criticilor noștri“. Petersburg, 1906 ; „Contribuții la problema dezvoltării concepției moniste asupra istoriei“. Petersburg, 1908, și altele. *Antonio Labriola* : „Despre concepția materialistă a istoriei“. Petersburg, 1898. *De același autor* : „Materialismul istoric și filozofia“. Petersburg, 1906. *Fr. Mehring* : „Despre materialismul istoric“. Petersburg, 1906 (2 ed. : „Prosveșcenie“ și „Molot“). *De același autor* : „Legenda lui Lessing“. Petersburg, 1908 („Znanie“). Cf. de asemenea *Ch. A德勒* (nemarkist) : „Manifestul Comunist. Istoric, introducere, comentarii“. Petersburg, 1906. Vezi, de asemenea, „Materialismul istoric“. Petersburg, 1908, culegere de articole ale lui Engels, Kautsky, Lafargue și mulți alții. *L. Akselrod* : „Studii filozofice. Răspuns criticilor filozofici ai materialismului istoric“. Petersburg, 1906. Lucrarea lui *E. Untermann* : „Die logischen Mängel des engeren Marxismus“. München, 1910 (753 p. — lucrare vastă, dar lipsită de seriozitate), este consacrată în special apărării abaterilor stângace de la marxism ale lui

Dietzgen. *Hugo Riekes* : „Die philosophische Wurzel des Marxismus“, în „Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft“, 62. Jahrgang, 1906, 3. Heft, S. 407—432, o lucrare interesantă a unui adversar al concepțiilor lui Marx care arată caracterul lor filozofic unitar din punctul de vedere al materialismului. *Benno Erdmann* : „Die philosophischen Voraussetzungen der materialistischen Geschichtsauffassung“, în „Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft“ (Schmollers Jahrbuch), 1907, 3. Heft, S. 1—56, o formulare extrem de utilă a câtorva teze fundamentale ale materialismului filozofic al lui Marx și o colecție completă de obiecții din punctul de vedere curent al kantianismului și al agnosticismului în general. *R. Stammler* : „Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung“. 2 ediții, Lpz. 1906 (kantian). *Woltmann* : „Materialismus istoric“, trad. rusă, 1901 (de asemenea kantian). *Vorländer* : „Kant și Marx“, Petersburg, 1909 (idem). Cf. și polemica dintre *A. Bogdanov*, *V. Bazarov* și alții („Studii asupra filozofiei marxismului“. Petersburg, 1908. *A. Bogdanov* : „Căderea marelui fetișism“, Moscova, 1909, și alte lucrări) și *V. Ilin* („Materialism și empiriocriticism“. Moscova, 1909). În ceea ce privește materialismul istoric și etica : *K. Kautsky* : „Etica și concepția materialistă a istoriei“. Petersburg, 1906 și numeroase alte lucrări ale lui Kautsky. Apoi *Boudin* : „Das theoretische System von K. Marx“. Stuttgart, 1909 (*L. B. Boudin* : „Sistemul teoretic al lui K. Marx în lumina criticii actuale“, trad. din limba engleză sub îngrijirea Verei Zsulici. Petersburg, 1908). *Hermann Gorter* : „Der historische Materialismus“, 1909. Dintre lucrările adversarilor marxismului menționăm pe cea a lui *Tugan-Baranovski* : „Bazele teoretice ale marxismului“. Petersburg, 1907. *S. Prokopovici* : „În jurul criticii lui Marx“. Petersburg, 1901. *Hammacher* : „Das philosophisch-ökonomische System des Marxismus“ (Lpz. 1910, 730 p. — culegere de citate). *W. Sombart* : „Socialismul și mișcarea socială în secolul al XIX-lea“. Petersburg. *Max Adler* (kantian) : „Kausalität und Teleologie“ (Wien, 1909 : „Marx-Studien“) și „Marx als Denker“.

Demnă de luat în seamă este cartea idealistului hegelian *Giov. Gentile* : „La philosophia di Marx“ (Pisa. 1899) — autorul subliniază unele laturi importante ale dialecticii materialiste a lui Marx, care de obicei scapă atenției kantienilor, pozitivistilor etc. — și *Lévy* : „Feuerbach“ — despre unul din principalii predecesori ai lui Marx în filozofie. O culegere utilă de citate dintr-o serie de opere ale lui Marx a prezentat *Cernîșev* : „Agenda marxistului“. Petersburg („Delo“), 1908. În ceea ce privește doctrina economică a lui Marx : *K. Kautsky* : „Doctrina economică a lui Marx“ (numeroase ediții în limba rusă), *de același autor* : „Problema agrară“, „Programul de la Erfurt“ și numeroase broșuri. Cf., de asemenea, *Bernstein* : „Doctrina economică a lui Marx“. Vol. 3 al „Capitalului“ (trad. rusă, 1905) ; *Gabriel Deville* : „Capitalul“ (expunere a vol. I al „Capitalului“, trad rusă, 1907). Așa-numitul revizionism în rîndurile marxiștilor în problema agrară este reprezentat prin *E. David* : „Socialismul și agricultura“ (trad. rusă, Petersburg, 1902). Critica revizionismului, vezi la *V. Ilin* : „Problema agrară“, partea I. Petersburg, 1908. Vezi, de asemenea, *V. Ilin* : „Dezvoltarea capitalismului în Rusia“. Ed. a 2-a. Petersburg, 1908, și *de același autor* : „Studii și articole economice“. Petersburg, 1899. *V. Ilin* : „Date noi despre legile dezvoltării capitalismului în agricultură“, partea I. 1917. Aplicarea concepțiilor lui Marx, cu unele abateri, la datele cele mai noi cu privire la relațiile agrare din Franța, vezi la *Compère-Morel* : „La question agraire et le socialisme en France“. Paris, 1912. (455 p.). Dezvoltarea concepțiilor economice ale lui Marx în aplicarea lor la fenomenele cele mai noi ale vieții economice, vezi la *Hilferding* : „Capitalul financiar“. Petersburg, 1911. (Îndreptarea erorilor esențiale din concepția autorului asupra teoriei valorii, vezi la Kautsky, în „Neue Zeit“ : „Gold, Papier und Ware“ — 30, I ; 1912. S. 837, 886). *V. Ilin* : „Imperialismul, stadiul cel mai nou al capitalismului“. 1917. *P. Maslov* : „Problema agrară“ (2 vol.) și „Teoria dezvoltării economiei naționale“ (Petersburg, 1910) se abate de la marxism în punctele esențiale. În ceea ce privește critica unora din aceste abateri, vezi la

Kautsky, în „Neue Zeit“, XXIX, I, 1911, articolul : „Malthusianismul și socialismul“.

Critica doctrinei economice a lui Marx din punctul de vedere al teoriei „utilității finale“, larg răspîndită printre profesorii burghezi : *Böhm-Bawerk* : „Zum Abschluss des Marxschen Systems“ (Brl. 1896, în „Staatswiss. Arbeiten“, Festgabe für K. Knies). Există o traducere în limba rusă : Petersburg, 1897, „Teoria lui Marx și critica ei“, și de același autor : „Kapital und Kapitalzins“, 2 ed. Insbr. 1900—1902, 2 vol. („Capital și profit“. Petersburg, 1909). Apoi, vezi *Riekes* : „Wert und Tauschwert“ (1899); v. *Bortkiewicz* : „Wertrechnung u. Preisrechnung im Marxschen System“ (Archiv f. Sozialw., 1906—1907); *Leo v. Buch* : „Über die Elemente d. polit. Ökonomie. I. Th. Die Intensität d. Arbeit, Wert u. Preis“ (editată și în limba rusă). O analiză din punctul de vedere marxist a criticii lui Böhm-Bawerk : *Hilferding* : „Böhm-Bawerks Marx-Kritik“ („Marx-Studien“, Bd. I. Wien, 1904) și articole mai mici apărute în „Neue Zeit“.

În chestiunea celor două curente principale în interpretarea și dezvoltarea marxismului — curentul „revizionist“ și cel radical („ortodox“) — vezi *Ed. Bernstein* : „Premisele socialismului și sarcinile social-democrației“ (orig. german. Stuttg. 1899; trad. rusă : „Materialismul istoric“, Petersburg, 1901. „Probleme sociale“, Moscova, 1901), vezi de asemenea de același autor : „Studii asupra istoriei și teoriei socialismului“. Petersburg, 1902. Răspunsul dat acestuia : *K. Kautsky* : „Bernstein și programul social-democrat“ (orig. germ. Stuttg. 1899. Trad. rusă 4 ediții, 1905—1906). Din literatura marxistă franceză : *Jules Guesde* : „Quatre ans de lutte des classes“, „En garde !“, „Questions d'hier et d'aujourd'hui“ (Paris, 1911); *P. Lafargue* : „Le déterminisme économique de K. Marx“ (Paris, 1909). *Ant. Pannekoek* : „Zwei Tendenzen in der Arbeiter-Bewegung“.

În ceea ce privește teoria lui Marx, a acumulării capitalului, vezi ultima lucrare a *Rosei Luxemburg* : „Die Akkumulation des Kapitals“ (Brl. 1913) și analiza interpretării greșite pe care ea a dat-o teoriei lui Marx, făcută de *Otto Bauer* în lucrarea sa : „Die Akkumulation des Kapitals“

(„Neue Zeit“ nr. 31, 1913, I, S.S. 831 u. 862). Eckstein în „Vorwärts“, 1913, și *Pannekoek* în „Bremer Bürger Zeitung“, 1913.

Din vechea literatură rusă despre Marx : *B. Cicerin* : „Socialiștii germani“, în „Culegerea de științe politice“ a lui Bezobrazov, Petersburg, 1888, și „Istoria doctrinelor politice“, partea a 5-a. Moscova, 1902, p. 156. Răspunsul lui *Sieber* : „Economiiștii germani priviți prin ochelarii d-lui Cicerin“, în „Opere“, vol. II, Petersburg, 1900. *L. Slonimski* : „Doctrina economică a lui K. Marx“. Petersburg, 1898. *N. Sieber* : „Studiile social-economice ale lui David Ricardo și K. Marx“. Petersburg, 1885, și „Opere“, 2 volume, Petersburg, 1900. Recenzia lui *I. Kaufman* (I. K-n) asupra „Capitalului“ în „Vestnik Evropi“, 1872, nr. 5 — remarcabilă prin faptul că, în postfața la ediția a 2-a a „Capitalului“, Marx citează raționamentele lui I. K-n, considerându-le ca o expunere justă a metodei sale materialist-dialectice.

Narodnicii ruși despre marxism : *N. K. Mihailovski* în „Russkoe Bogatstvo“, 1894, nr. 10 ; 1895, nr. 1 și 2, incluse în operele acestuia în legătură cu apariția cărții „Note critice“ de P. Struve (Petersburg, 1894), analizate din punct de vedere marxist de *K. Tulin* (V. Ilin) în lucrarea „Materiale pentru caracterizarea dezvoltării noastre economice“ (Petersburg, 1895, distrusă de cenzură), retipărită în culegerea *V. Ilin* : „În 12 ani“, Petersburg, 1908. Mai departe, din literatura narodnică : *V. V.* : „Curențele de la noi“. Petersburg, 1892. *De același autor* : „De la 1870 la 1910“. Petersburg, 1907. *Nikolai-on* : „Studii asupra economiei noastre sociale de după reformă“. Petersburg, 1893. *V. Cernov* : „Marxismul și problema agrară“. Petersburg, 1906. *De același autor* : „Studii filozofice și sociologice“. Petersburg, 1907.

În afară de narodnici mai notăm pe : *N. Kareev* : „Studii vechi și noi asupra materialismului istoric“. Petersburg, 1896. Ed. a 2-a, 1913, sub titlul : „Critica materialismului economic“. *Masaryk* : „Bazele filozofice și sociologice ale marxismului“. Moscova, 1900. *Croce* : „Materialismul istoric și economia marxistă“. Petersburg, 1902.

Pentru aprecierea justă a concepțiilor lui Marx este neapărat necesară cunoașterea operelor lui *Friedrich Engels*, tovarășul de idei și colaboratorul său cel mai apropiat. Marxismul nu poate fi înțeles, și nu poate fi expus integral, fără a lua în considerare *toate* operele lui Engels.

Critica lui Marx din punctul de vedere al anarhismului, vezi la *V. Cerkezov* : „Doctrinile marxismului“. Petersburg, 1905, 2 părți ; *W. Tucker* : „În locul unei cărți“. Moscova, 1907. Sindicalistul *Sorel* : „Studii sociale asupra economiei contemporane“. Moscova, 1908.

- pojkov (Kuznețov), A. V. Britman (Antonov) și alții, au adoptat împreună cu menșevicii și socialiștii-revoluționari, o declarație în numele „republicanilor ruși“, pe care au publicat-o în presa franceză, după care au plecat pe front. În ziarul „L'Humanité“ a fost publicată și declarația voluntarilor social-democrați polonezi. — 37.
- 37 Secția sau grupul de sprijinire a P.M.S.D.R. de la Paris s-a constituit la 5 (18) noiembrie 1908. Ea s-a desprins din grupul comun cu menșevicii din Paris, reunindu-i pe bolșevici; ulterior, în grup au intrat și menșevicii-partiți și vperediștii.
- În anii războiului imperialist mondial, în secția de la Paris au intrat N. A. Semașko, M. F. Vladimirski, I. F. Armand, S. I. Gopner, L. N. Stal, V. K. Taratuta, A. S. Șapovalov etc. Secția de la Paris s-a situat pe poziții internaționaliste și, sub conducerea lui V. I. Lenin, a luptat activ împotriva războiului imperialist și a oportuniștilor. — 37.
- 38 Este vorba de protestul lui F. Mehring, care i-a demascăat pe social-șoviniști. Aceștia au invocat articolul lui F. Engels „Socialismul în Germania“ pentru a-și justifica politica trădătoare. Protestul a fost publicat în „Bremer Bürger-Zeitung“, nr. 214 din 14 septembrie 1914. — 38.
- 39 „Golos“ — cotidian menșevic; a apărut la Paris din septembrie 1914 până în ianuarie 1915. L. Troțki a avut un rol conducător în cadrul redacției ziarului. Primele cinci numere au apărut sub denumirea „Naș Golos“. Ziarul s-a situat pe o poziție centristă. În primele zile ale războiului mondial imperialist, „Golos“ a publicat articolele lui L. Martov împotriva social-șoviniștilor. Aprecierea pozitivă făcută de V. I. Lenin asupra activității ziarului se referă la această perioadă. După cotitura lui Martov spre dreapta, ziarul i-a susținut tot mai mult pe social-șoviniști, preferând „unitatea cu social-șoviniștii în locul apropierei de cei care au o atitudine intransigentă față de social-șovinism“ (vezi volumul de față, p. 116). Din ianuarie 1915, în locul ziarului „Golos“ a apărut ziarul „Nașe Slovo“. — 40.
- 40 V. I. Lenin a scris articolul „Karl Marx (Scurtă schiță biografică și expunere a marxismului)“ pentru Enciclopedia „Granat“, cel mai popular dicționar enciclopedic din Rusia în acea perioadă. În prefața la acest articol, care a apărut în broșură separată în 1918, Lenin arată că, după cât își amintește, l-a scris în 1913. De fapt, el a început să lucreze la articol din primăvara anului 1914, la Poronino; fiind însă extrem de ocupat cu conducerea treburilor partidului și a ziarului „Pravda“, Lenin a fost nevoit să-l întrerupă. În scrisoarea adresată redacției publicațiilor „Granat“ la 8 (21) iulie 1914, el scria: „Spre marele meu regret, o serie de împrejurări cu totul excepționale și neprevăzute... m-au silit să întrerup chiar de la început articolul despre Marx pe care începusem să-l scriu și, după o serie de încercări

zadarnice de a-mi găsi timp pentru a-l continua, a trebuit să ajung la concluzia că nu pot termina lucrarea pînă în toamnă. Vă rog foarte mult să mă iertați și sper că redacția publicațiilor dv. atît de utile va reuși să găsească un alt marxist de la care să primească articolul la termen" (Opere, vol. 35, București, E.S.P.L.P. 1958, p. 128). Secretarul de redacție al publicațiilor „Granat” i-a răspuns la 12 (25) iulie lui V. I. Lenin : „Scrisoarea dv., care echivalează aproape cu renunțarea la a scrie articolul despre Marx și marxism, ne-a pus în mare încurcătură... Trecînd în revistă nu numai numele rusești, dar și cele străine, nu găsim un autor. Vă rugăm foarte, foarte mult să scrieți totuși acest articol. Sperăm că înțelegerea mării importanțe pe care ar avea-o în prezent pentru publicul democrat, cititor al dicționarului articolul dv., considerent care probabil a determinat inițial acordul dv., va fi și în prezent hotărîtoare și vă veți respecta promisiunea făcută. Sîntem gata să vă facem următoarele înlesniri, prelungind, totodată, considerabil termenul predării manuscrisului, și anume pînă la 15 august, acceptînd, totodată, ca problema valorii de schimb să fie tratată separat, bineînțeles dacă dv. considerați că este cazul să se procedeze astfel, întrucît în ceea ce ne privește noi n-avem nimic împotriva ca materialul în această problemă să fie predat ceva mai tîrziu. Am mai putea aștepta și cu bibliografia încă o săptămînă. Am vrea să vă rugăm încă o dată cît se poate de insistent să nu renunțați la scrierea articolului, deoarece dv., ca și noi, considerați acest articol prețios și necesar" (Arhiva centrală de partid a Institutului de marxism-leninism de pe lângă C.C. al P.C.U.S.).

V. I. Lenin a fost de acord să continue să lucreze articolul, dar curînd a început războiul și el a fost arestat de autoritățile austriece. Abia în septembrie, sosind la Berna, el s-a apucat din nou de lucru la articol și l-a terminat în prima jumătate a lunii noiembrie. În scrisoarea adresată redacției publicațiilor „Granat” la 4 (17) noiembrie, el scria : „Astăzi v-am expediat recomandat, în banderolă, articolul despre Marx și marxism pentru dicționar. Nu sînt în măsură să apreciez în ce fel am reușit să mă achit de sarcina dificilă de a înghesui expunerea în cadrul a circa 75 000 de semne. Menționez că am fost nevoit să comprım bibliografia (mi s-a cerut ultimativ să mă limitez la 15 000 de semne) și a trebuit să aleg *esențialul* din diversele curente (dînd preferință, firește, curentelor care vin în *sprijinul* lui Marx)" (Opere, vol. 35, București, E.S.P.L.P. 1958, p. 148).

Articolul „Karl Marx” a fost publicat într-o formă incompletă în 1915, în volumul 28 al Dicționarului enciclopedic (ediția a VII-a), sub semnătura V. Ilin. Din cauza cenzurii, redacția dicționarului n-a publicat două capitole ale articolului : „Socialismul” și „Tactica luptei de clasă a proletariatului”, și a făcut o serie de modificări în text. La sfîrșitul articolului a fost publicată, sub formă de anexă, „Bibliografia marxismului”.

În 1918, articolul a fost publicat de editura „Priboi” în broșură separată după textul apărut în Dicționarul enciclopedic, dar fără

anexa „Bibliografia marxismului“. Lenin a scris la această ediție prefața care se publică în acest volum.

Textul integral al articolului după manuscris a fost publicat pentru prima oară în 1925, în culegerea V. I. Lenin. „Marx-Engels-marxism“, publicată de Institutul Lenin de pe lângă C.C. al P.C.U.S. În prezentul volum, la capitolul „Materiale pregătitoare“, este publicat, de asemenea, și planul articolului „Karl Marx“ (vezi p. 362—365). — 43.

- 41 K. Marx și F. Engels. Opere alese în două volume, vol. II, București, E.S.P.L.P. 1955, ed. a II-a, p. 495. — 45.
- 42 F. Engels. „Ludwig Feuerbach și sfârșitul filozofiei clasice germane“, București, Editura politică, 1959, ed. a IV-a, p. 15. — 46.
- 43 Este vorba de bibliografia întocmită de V. I. Lenin la articolul „Karl Marx“ (vezi volumul de față, p. 81—92). — 47.
- 44 Este vorba de articolul lui K. Marx „Justificarea corespondentului din valea Moselei“ (vezi K. Marx și F. Engels. Opere, vol. 1, București, Editura politică, 1960, ed. a II-a, p. 191—222). — 47.
- 45 K. Marx. „Contribuții la critica filozofiei hegeliene a dreptului. Introducere“ (vezi K. Marx și F. Engels. Opere, vol. 1, București, Editura politică, 1960, ed. a II-a, p. 420). — 47.
- 46 Este vorba de revoluția burgheză din februarie 1848 din Franța. — 48.
- 47 Este vorba de revoluția burgheză din Germania și Austria, care a început în martie 1848. — 48.
- 48 Este vorba de demonstrația populară de la Paris organizată de partidul micii burghezii („Muntele“) în semn de protest împotriva încălcării de către președinte și majoritatea Adunării legislative a rînduielilor constituționale statornicite de revoluția din 1848. Demonstrația a fost înăbușită de guvern. — 48.
- 49 V. I. Lenin se referă la publicarea corespondenței dintre K. Marx și F. Engels, apărută în Germania în septembrie 1913, în patru volume, sub titlul „Der Briefwechsel zwischen Friedrich Engels und Karl Marx 1844 bis 1883“, herausgegeben von A. Bebel und Ed. Bernstein. Vier Bände, Stuttgart, 1913 („Corespondența dintre Friedrich Engels și Karl Marx 1844—1883“, editată de A. Bebel și E. Bernstein. Patru volume, Stuttgart, 1913).
Corespondența dintre K. Marx și F. Engels, care cuprinde peste 1 500 de scrisori, reprezintă o deosebit de importantă parte componentă a moștenirii lor teoretice. Paralel cu prețioase informații biografice, corespondența conține o serie de materiale importante care reflectă activitatea organizatorică și teoretică a

întemeietorilor comunismului științific. Lenin a studiat temeinic corespondența dintre Marx și Engels. La Arhiva centrală de partid a Institutului de marxism-leninism de pe lângă C.C. al P.C.U.S. se păstrează un voluminos caiet de conspecte al lui Lenin (76 de pagini), care cuprinde: conspectul ediției în patru volume a „Corespondenței“, extrase din cele mai importante scrisori cu caracter teoretic ale lui Marx și Engels și un mic indice tematic la conspect. S-au păstrat, de asemenea, toate cele patru volume ale „Corespondenței“ cu însemnările, în text și marginale, făcute de Lenin cu creioane de diferite culori.

Temp de mulți ani, conspectul „Corespondenței“ i-a servit lui Lenin drept sursă bibliografică, pe care a folosit-o la elaborarea unei serii de lucrări: „Despre dreptul națiunilor la autodeterminare“, „Karl Marx“, „Imperialismul — stadiul cel mai înalt al capitalismului“, „Imperialismul și scindarea socialismului“, „Statul și revoluția“, „«Stingismul» — boala copilăriei comunismului“ etc.

În 1959, manuscrisul lui Lenin conținând materialele „Corespondenței“ a fost publicat de Institutul de marxism-leninism de pe lângă C.C. al P.C.U.S. într-un volum separat sub titlul „Conspectul «Corespondenței dintre Karl Marx și F. Engels. 1844—1883»“. — 49.

- 50 Lenin se referă la pamfletul lui K. Marx „Domnul Vogt“, care a constituit un răspuns la cartea calomnioasă a lui K. Vogt, agent bonapartist, intitulată „Procesul intentat de mine lui «Allgemeine Zeitung»“ (vezi K. Marx și F. Engels. Opere, vol. 14, București, Editura politică, 1963, p. 421—738). — 49.
- 51 Este vorba de „Manifestul constitutiv al Asociației Internaționale a Muncitorilor“ (vezi K. Marx și F. Engels. Opere, vol. 16, București, Editura politică, 1963, p. 3—14). — 49.
- 52 Vezi K. Marx și F. Engels. Opere, vol. 2, București, Editura politică, 1962, ed. a II-a, p. 140. — 51.
- 53 Vezi K. Marx. „Capitalul“, vol. I, București, Editura politică, 1960, ed. a IV-a, p. 54. — 51.
- 54 F. Engels. „Anti-Dühring“, București, E.S.P.L.P. 1955, ed. a III-a, p. 53, 70, 45, 32. — 52.
- 55 F. Engels. „Ludwig Feuerbach și sfârșitul filozofiei clasice germane“, București, Editura politică, 1959, ed. a IV-a, p. 16—18 și 20. — 52.
- 56 Marx-Engels. Briefwechsel, III. Band, Dietz Verlag, Berlin 1950, p. 439—440. — 52.

- 57 F. Engels. „Anti-Dühring“, București, E.S.P.L.P. 1955, ed. a III-a, p. 15, 30—31. — 54.
- 58 F. Engels. „Ludwig Feuerbach și sfârșitul filozofiei clasice germane“, București, Editura politică, 1959, ed. a IV-a, p. 37, 10, 37. — 54.
- 59 F. Engels. „Anti-Dühring“, București, E.S.P.L.P. 1955, ed. a III-a, p. 33, 34. — 54.
- 60 Marx-Engels. Briefwechsel, IV. Band. Dietz Verlag, Berlin 1950, p. 7—8. — 55.
- 61 F. Engels. „Ludwig Feuerbach și sfârșitul filozofiei clasice germane“, București, Editura politică, 1959, ed. a IV-a, p. 24. — 55.
- 62 Vezi K. Marx. „Capitalul“, vol. I, București, Editura politică, 1960, ed. a IV-a, p. 387—388. — 55.
- 63 K. Marx și F. Engels. Opere, vol. 13, București, Editura politică, 1962, p. 8—9. — 56.
- 64 Marx-Engels. Ausgewählte Briefe, Dietz Verlag, Berlin 1953, p. 211—212. — 56.
- 65 K. Marx și F. Engels. „Manifestul Partidului Comunist“, București, Editura politică, 1962, ed. a VIII-a, p. 30—33, 42, 43. — 59.
- 66 K. Marx. „Capitalul“, vol. I, București, Editura politică, 1960, ed. a IV-a, p. 45. — 60.
- 67 K. Marx. „Capitalul“, vol. I, București, Editura politică, 1960, ed. a IV-a, p. 111. — 61.
- 68 K. Marx. „Contribuții la critica economiei politice“ (vezi K. Marx și F. Engels. Opere, vol. 13, București, Editura politică, 1962, p. 18). — 61.
- 69 K. Marx. „Capitalul“, vol. I, București, Editura politică, 1960, ed. a IV-a, p. 198—199. — 62.
- 70 K. Marx. „Capitalul“, vol. I, București, Editura politică, 1960, ed. a IV-a, p. 196. — 62.
- 71 Vezi K. Marx. „Capitalul“, vol. I, București, Editura politică, 1960, ed. a IV-a, p. 756—757. — 66.
- 72 Vezi K. Marx și F. Engels. Scrisori despre „Capitalul“, București, E.S.P.L.P. 1955, p. 99—104, 105—106. — 69.

- 73 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea a II-a, București, E.S.P.L.P. 1955, p. 752. — 69.
- 74 Vezi K. Marx. „Capitalul“, vol. I, București, Editura politică, 1960, ed. a IV-a, p. 742. — 70.
- 75 Vezi K. Marx. „Capitalul“, vol. I, București, Editura politică, 1960, ed. a IV-a, p. 644. — 70.
- 76 K. Marx și F. Engels. Opere, vol. 7, București, Editura politică, 1960, p. 87. — 70.
- 77 K. Marx și F. Engels. Opere, vol. 8, București, Editura politică, 1960, p. 211. — 70.
- 78 K. Marx și F. Engels. Opere, vol. 7, București, Editura politică, 1960, p. 87. — 70.
- 79 K. Marx. „Capitalul“, vol. III, partea a II-a, București, E.S.P.L.P. 1955, p. 759, 760. — 71.
- 80 Vezi K. Marx. „Capitalul“, vol. I, București, Editura politică, 1960, ed. a IV-a, p. 514—515. — 71.
- 81 Vezi K. Marx. „Capitalul“, vol. I, București, Editura politică, 1960, ed. a IV-a, p. 500—501, 495. — 73.
- 82 K. Marx și F. Engels. „Manifestul Partidului Comunist“, București, Editura politică, 1962, ed. a VIII-a, p. 52. — 73.
- 83 F. Engels. „Originea familiei, a proprietății private și a statului“, București, Editura politică, 1961, ed. a V-a, p. 173—174. — 74.
- 84 Vezi F. Engels. „Anti-Dühring“, București, E.S.P.L.P. 1955, ed. a III-a, p. 310—311. — 74.
- 85 F. Engels. „Originea familiei, a proprietății private și a statului“, București, Editura politică, 1961, ed. a V-a, p. 175—176. — 74.
- 86 Vezi K. Marx și F. Engels. Opere alese în două volume, vol. II, București, E.S.P.L.P. 1955, ed. a II-a, p. 473. — 75.
- 87 Marx-Engels. Ausgewählte Briefe, Dietz Verlag, Berlin 1953, p. 169—170. — 76.
- 88 K. Marx și F. Engels. Opere, vol. 4, București, Editura politică, 1963, ed. a II-a, p. 177. — 77.
- 89 Marx-Engels. Briefwechsel, I. Band, Dietz Verlag, Berlin 1949, p. 173. — 77.

- 90 Marx-Engels. Briefwechsel, II. Band, Dietz Verlag, Berlin 1949, p. 319, 421. — 77.
- 91 Marx-Engels. Briefwechsel, III. Band, Dietz Verlag, Berlin 1950, p. 162, 165, 382. — 77.
- 92 Marx-Engels. Briefwechsel, IV. Band, Dietz Verlag, Berlin 1950, p. 291, 609. — 77.
- 93 Vezi K. Marx și F. Engels. Opere, vol. 4, București, Editura politică, 1963, ed. a II-a, p. 499. — 77.
- 94 Este vorba de răscoala cu caracter democratic și de eliberare națională din Republica Cracovia, care începînd din 1815 se afla sub controlul Austriei, Prusiei și Rusiei. În timpul răscoalei, insurgenții au creat un guvern național, care a publicat un manifest prevăzînd desființarea servituților feudale și făgăduind trecerea fără răscumpărare a pămîntului în proprietatea țărănilor. În alte apeluri, guvernul declara că se vor crea ateliere naționale, că în cadrul acestora se vor majora salariile și că se va institui egalitatea cetățenilor. În scurt timp însă, răscoala a fost înăbușită.
- „Identificînd cauza națională cu cauza democrației și a eliberării clasei oprimate — spunea K. Marx —, revoluția de la Cracovia a dat un exemplu glorios întregii Europe” (vezi K. Marx și F. Engels. Opere, vol. 4, București, Editura politică, 1963, ed. a II-a, p. 530). — 78.
- 95 Vezi „Burghezia și contrarevoluția” (K. Marx și F. Engels. Opere, vol. 6, București, Editura politică, 1959, p. 119—120). — 78.
- 96 Vezi K. Marx și F. Engels. Opere alese în două volume, vol. II, București, E.S.P.L.P. 1955, ed. a II-a, p. 495. — 78.
- 97 Marx-Engels. Briefwechsel, III. Band, Dietz Verlag, Berlin 1950, p. 261, 269. — 79.
- 98 Marx-Engels. Briefwechsel, III. Band, Dietz Verlag, Berlin 1950, p. 172—173, 175, 188, 225—226, 255, 261, 267—269, 521, 545, 552. — 79.
- 99 K. Marx și F. Engels. Opere, vol. 17, București, Editura politică, 1963, p. 284—292. — 79.
- 100 K. Marx și F. Engels. Opere alese în două volume, vol. II, București, E.S.P.L.P. 1955, ed. a II-a, p. 506. — 79.
- 101 *Legea excepțională împotriva socialiștilor* a fost introdusă în Germania în 1878, de guvernul Bismarck, în vederea luptei împotriva muncitorilor și a mișcării socialiste. Prin această lege se

- interziceau toate organizațiile partidului social-democrat, organizațiile muncitorești de masă, presa muncitorească și erau confiscate publicațiile socialiste; social-democrații erau supuși persecuțiilor și expulzării. Sub presiunea mișcării muncitorești, care căpătase o mare amploare și devenea din ce în ce mai puternică, în 1890 legea excepțională împotriva socialiștilor a fost abrogată. — 80.
- 102 Marx-Engels. Briefwechsel, IV. Band, Dietz Verlag, Berlin 1950, p. 552—553, 560—561, 581, 590—591, 592—593. — 80.
- 103 Marx-Engels. Ausgewählte Briefe, Dietz Verlag, Berlin 1953, p. 391. — 93.
- 104 Este vorba de tovarășii de idei și de adepții revizionistului E. Bernstein, social-democratul german care a stat în fruntea curentului oportunist apărut în Germania la sfârșitul secolului al XIX-lea și intitulat, după numele acestuia, bernsteinism. Bernstein a fost exponentul fățiș al revizionismului în social-democrația germană, curent care s-a manifestat deosebit de puternic după moartea lui F. Engels. La sfârșitul secolului al XIX-lea, Bernstein a trecut la revizuirea principalelor teze ale învățăturii marxiste, lansînd lozinca „libertății de critică“, prin care el înțelegea libertatea de a revizui marxismul. El nega învățătura lui Marx cu privire la pauperizarea clasei muncitoare, la intensificarea contradicțiilor de clasă și agravarea lor, la crize, la falimentul inevitabil al capitalismului, la revoluția socialistă și dictatura proletariatului. El opunea programului marxist de luptă pentru eliberarea clasei muncitoare, pentru socialism pe acela al social-reformismului, exprimat în formula: „mișcarea este totul, scopul final nu este nimic“. La congresele Partidului social-democrat din Germania, K. Kautsky a criticat bernsteinismul, dar n-a pus categoric problema incompatibilității revizuirii marxismului cu rămînerea în rîndurile social-democrației. Criticii bernsteinismului îi sînt consacrate lucrările lui V. I. Lenin: „Protestul social-democraților din Rusia“ (Opere complete, vol. 4, București, Editura politică, 1961, ed. a doua, p. 157—170); „Programul nostru“ (op. cit., p. 176—180); „Ce-i de făcut?“ (Opere complete, vol. 6, București, Editura politică, 1961, ed. a doua, p. 1—190); „Marxism și revizionism“ (Opere complete, vol. 17, București, Editura politică, 1963, ed. a doua, p. 15—26); „Divergențele din rîndurile mișcării muncitorești europene“ (Opere complete, vol. 20, București, Editura politică, 1963, ed. a doua, p. 66—73). — 94.
- 105 Este vorba de apelul „Din partea scriitorilor, pictorilor și artiștilor“, scris în spiritul patriotismului burghez și al justificării războiului dus de Rusia țaristă împotriva Germaniei. Apelul a fost semnat de academicienii de vază, de cunoscuții pictori A. Vasnetov, V. Vasnetov, K. Korovin, de sculptorul S. Merkuriov, de F. Șaliapin și de alți actori de seamă de la teatrele din